

SIMBOLIČNO I STVARNO U USTAVU SFRJ IZ 1974. GODINE:

ISTORIJSKA I PRAVNA PERSPEKTIVA

Violeta Beširević Aleksandar R. Miletić Marko Božić Srđan Milošević
(urednici)

SIMBOLIČNO I STVARNO U USTAVU SFRJ IZ 1974. GODINE: ISTORIJSKA I PRAVNA PERSPEKTIVA

INSTITUT ZA NOVIJU ISTORIJU SRBIJE
Edicija „Zbornici radova“ br. 33
PRAVNI FAKULTET UNIVERZITETA UNION U BEOGRADU

Za izdavače
Dr Vladan Jovanović
Prof. dr Vladimir Čolović

Urednici
Prof. dr Violeta Beširević, Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu
Dr Aleksandar R. Miletić, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
Prof. dr Marko Božić, Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu
Prof. dr Srđan Milošević, Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu

Recenzenti
Dr Olga Manojlović Pintar, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
Prof. dr Miomir Matulović, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci
Prof. emeritus dr Sergej Flere, Filozofski fakultet Univerziteta u Mariboru

Redakcijski odbor
Prof. emeritus dr Tibor Varadi, redovni član SANU, Emori Univerzitet Atlanta i Centralnoevropski Univerzitet, Beč
Prof. dr Dubravka Stojanović, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu
Prof. dr Violeta Beširević, Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu
Dr Petar Dragišić, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
Dr Dimitrije Matić, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
MA Petar Mitrović, Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu (sekretar redakcije)

Lektura
Biljana Ćirić, za srpski jezik
Ivica Pavlović, za engleski jezik
Ivana Kocevska (Agencija Infoprevodi Beograd), za makedonski jezik

Prelom
Đorđe Sekerezović

Dizajn korica
Ivana Oravec Ankić

ISBN 978-86-7952-080-7
ISBN 978-86-7005-213-0

DOI https://doi.org/10.31212/ustav1974.2026.33

Štampanje ove knjige pomoglo je Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije.

SIMBOLIČNO I STVARNO U USTAVU SFRJ IZ 1974. GODINE: ISTORIJSKA I PRAVNA PERSPEKTIVA

Violeta Beširević
Aleksandar R. Miletić
Marko Božić
Srđan Milošević
(urednici)

Beograd, 2026.

SADRŽAJ

Uvod

Violeta BEŠIREVIĆ, Aleksandar R. MILETIĆ,
Marko BOŽIĆ, Srđan MILOŠEVIĆ
Pravnici i istoričari o poslednjem Ustavu SFRJ 9

I Od amandmana do Armagedona

Nenad DIMITRIJEVIĆ
Ustav kao instrument ideološkog tvorenja stvarnosti 35

Milivoj BEŠLIN
Preko ustavnih amandmana do poslednjeg Ustava:
jugoslovenski federalizam (1963–1974) 67

Dragoljub POPOVIĆ
The Discourse of the 1974 Constitution of Yugoslavia 93

Zoran OKLOPČIĆ
O raspadu Jugoslavije s one strane ustavnog
predodređenja i narodnog samoopredjeljenja 111

Aleksandar MOLNAR
Nasleđe samoupravnog socijalizma. Tradicionalizam
aktuelne vlasti u Republici Srbiji i Ustav SFRJ iz 1974 151

II Poslednji Ustav SFRJ očima republika

Husnija KAMBEROVIĆ
Između republičke posebnosti i državne cjelovitosti:
Bosna i Hercegovina i diskusije o ustavnim promjenama
krajem 1960-ih i početkom 1970-ih godina 179

Aleksa KITIĆ
Ustav iz 1974. u Memorandumu Srpske akademije nauka i umetnosti 197

Božo REPE
Slovenci, federalizam i Ustav iz 1974. godine 231

Aleksandar R. MILETIĆ
Ustavne promene u SFRJ i srbijanski recentralisti, 1967-1990 253

III Tehnologija vlasti

Bogoljub MILOSAVLJEVIĆ
Osnovne odlike sistema organizacije vlasti
po Ustavu SFRJ od 1974. godine i kriza federalnih odnosa.....293

Ana VLADISAVLJEVIĆ
Predsedništvo SFRJ u kvaziskupštinskom
sistemu organizacije vlasti 317

Nebojša ŠARKIĆ, Jovana POPOVIĆ
Koncept samoupravnog suda prema
odredbama Ustava iz 1974. godine 365

Jelena JERINIĆ
Jugoslovenski samoupravni regioni
u svetlu današnjih evropskih standarda 387

IV (Kon)federiranje federacije

Svetomir ŠKARIĆ
Pedeset godina Ustava iz 1974. Retrogradan ustav 407

Boris BEGOVIĆ
Ustavna (kon)federalizacija monetarnog
sistema socijalističke Jugoslavije 441

Nikola OLBINA
(Kon)federalizacija krivičnog zakonodavstva i ustav iz 1974. godine 477

V Istine i zablude

Tamaš KORHEC
Kritička analiza ustavnog okvira zaštite narodnosti
u ustavima SFRJ, SRS, SAPV i SAPK iz 1974. godine 495

Marijana PAJVANČIĆ
Ljudska prava u ustavu iz 1974. godine
– sadržaj, garancije i ograničenja.....515

DOI https://doi.org/10.31212/ustav1974.2026.33.rmiletic

Aleksandar R. MILETIĆ[1]

USTAVNE PROMENE U SFRJ I SRBIJANSKI RECENTRALISTI, 1967-1990.

Apstrakt: *U radu se razmatra politika partijskog i državnog rukovodstva S. R. Srbije koja je bila uspostavljena kao odgovor na promene ingerencija saveznih institucija SFRJ na osnovu ustavnih amandmana 1967–1971. i Ustava 1974. Usvajanjem termina „recentralisti", rad analizira unutrašnju dinamiku i svojevrsne generacijske smene unutar ove političke grupacije – od Petra Stambolića i Draže Markovića, preko Ivana Stambolića, do – Dragiše Buce Pavlovića i početnog perioda političke karijere Slobodana Miloševića. Fokus analize usmeren je na njihove pokušaje revizije procesa donošenja odluka na saveznom nivou, sa akcentom na zahtevu za odbacivanjem primene principa konsenzusa i usaglašavanja prilikom donošenja odluka. Posebna pažnja posvećena je problemu legitimnosti zahteva koje su recentralisti iznosili na javnim forumima, odnosno pitanja u kojoj su meri ta nastojanja bila legitimna u okvirima tadašnjeg državnog sistema, a u kojoj su potencijalno podrivala krhku ravnotežu jugoslovenske federacije.*

Ključne reči: Recentralisti, konsenzus, Ustav 1974, Draža Marković, Ivan Stambolić, Slobodan Milošević.

1. UVOD

U ovom radu[2] biće konceptualizovana politika srbijanskog partijskog i državnog rukovodstva u odnosu na ingerencije saveznih institucija SFRJ,[3] koje

1 Viši naučni saradnik, Institut za noviju istoriju Srbije u Beogradu, email: aleksandar.r.miletic@inis.bg.ac.rs i armiletic@gmail.com; ORCID iD 0000-0002-0955-1488.

2 Prilog za zbornik je nastao kao rezultat rada u Institutu za noviju istoriju Srbije koji finansira Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija RS, a na osnovu Ugovora o realizaciji i finansiranju naučnoistraživačkog rada NIO u 2025. godini br. 451–03–136/2025–03/200016.

3 Pridev „srbijanski" u ovom radu se koristi isključivo u političko-teritorijalnom smislu i radi tačnijeg preciziranja pojava i događaja na koje se odnosi. Nalazi se još u Vukovom rečniku srpskog jezika iz 1852. i nema i ne bi trebalo da ima pežorativni ili derogirajući prizvuk, up. Karadžić, V. St., 1852, *Srpski rječnik: istumačen njemačkijem i latinskijem riječima*, Beč, Štamparija Jermenskog manastira, str. 707. U ovom tekstu biće u upotrebi kada se referiše na institucije ili teritoriju tzv. Uže Srbije i u kontekstu delokruga ingerencija i odlučivanja rukovodilaca Saveza Komunista Srbije (SKS), bez pokrajinskih SK (Kosova i Vojvodine). Naime, iako formalno deo članstva i foruma organizacije SKS, istaknuti političari iz pokrajinskih partijskih organizacija imali su u periodu kojim se bavi ovaj rad,

su proisticale iz ustavnih promena 1967–1971 i primene odredbi Ustava iz 1974. Usvajajući termin „recentralisti" koji je uvela Sabrina P. Ramet za protagoniste ove politike koji su delovali tokom osamdesetih godina prošlog veka,[4] rad analizira unutrašnju dinamiku i svojevrsnu smenu generacija unutar ove političke grupacije: od Petra Stambolića i Draže Markovića, preko Ivana Stambolića, do Dragiše Buce Pavlovića i Slobodana Miloševića (u početnom periodu njegove karijere u politici). Pored insistiranja na snaženju uticaja institucija savezne države, sastavni, a možda i važniji deo političke agende recentralista odnosio se na protivljenje konsolidovanju ingerencija pokrajina u sastavu Srbije. S obzirom na ograničeni prostor predviđen za pisanje priloga, ovaj „pokrajinski" aspekt politike recentralista je razmatran samo u grubim crtama. Fokus analize je na njihovom pokušaju revizije načina donošenja odluka na saveznom nivou i neposrednije na njihovom kontinuiranom protivljenju doslednoj primeni konsenzualnog načina donošenja odluka, aktiviranja pojedinačnog veta i usaglašavanja u tom procesu.

U kontekstualnom smislu, ovaj rad nastoji da rekonstruiše politički, ideološki, vremenski i konstitucionalni okvir u kojem su recentralisti delovali. Predmet istraživanja su javni govor i politički programi gorepomenute petorice najistaknutijih političara ove grupacije. Razvoj njihovih recentralističkih koncepcija biće sagledan u sinhronoj i dijahronoj komparaciji u vremenskom periodu od uvođenja prvih ustavnih amandmana 1967–1971, do 1989. kada politički pravac Slobodana Miloševića prestaje da korespondira sa osnovnim koncepcijama recentralista, onako kako su one definisane u ovom radu. Jedno od pitanja koje će biti analizirano odnosi se na legitimnost zahteva koje su recentralisti iznova iznosili na javnim forumima SFRJ, naime, u kom okviru i u kojoj meri se njihova nastojanja mogu smatrati legitimnim zahtevom za preuređenje odnosa u zajedničkoj državi, a u kojoj su možda narušavala krhku ravnotežu na kojoj je zajednička država počivala?

S obzirom na pomenuto ograničenje obima i formata rada, diskusija o činjenicama i konceptima biće ograničena na najuticajnije autore i najvažnije interpretacije u (post)jugoslovenskoj naučnoj produkciji. Tema je u brojnim aspektima otvorena i u velikoj meri istražena u analitičkim radovima Slobodana Selinića i Koste Nikolića i sintezi Ljubodraga Dimića, dok značajne iskorake u

značajno drugačija načelna opredeljenja o strukturi i funkciji Federacije i SR Srbije od rukovodioca iz tzv. Uže Srbije, čija politička agenda je ovde određena kao „srbijanska".

4 Ramet, S. P., 2005, *The Three Yugoslavias: State Building and Legitimation*, Bloomington, Indiana University Press, pp. 333, 337; Ramet, S. P., 2002, *Balkan Babel: The Desintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the Fall of Milošević*, Boulder, CO, Westview Press, pp. 10, 16.

teorijskom i konceptualnom smislu, uz određene kontroverze, pruža monografija Dejana Jovića[5]. U globalnoj istoriografskoj produkciji, knjige Sabrine P. Ramet veoma uspelo objedinjuju istraživački i teorijsko-konceptualni pristup temi.[6] Uz ove radove treba pomenuti da su problemi funkcionisanja savezne države u uslovima konsenzualnog načina donošenja odluka bili podvrgnuti ozbiljnoj kritici još sredinom osamedesetih godina prošlog stoleća od strane brojnih autora; ove kritike su verovatno najelokventniji izraz dobile u knjizi Jovana Mirića, esejima Zorana Đinđića i Memorandumu SANU[7]. Formativni period u kojem nastaje srbijanski recentralistički program je kao sporedna tema iscrpno istoriografski analiziran u knjizi Milivoja Bešlina koja je posvećena srpskim liberalima[8].

Da bi se odgovorilo na prethodno otvoreno pitanje o legitimnosti recentralističkih koncepcija, trebalo bi prethodno odrediti na kojim osnovama je počivala ravnoteža sistema koja je omogućavala opstojavanje jugoslovenske federacije. Ovom problemu biće posvećena deonica teksta koja sledi nakon ovog, uvodnog dela. U drugoj deonici biće analizirana recentralistička nastojanja Petra Stambolića i Draže Markovića, u trećoj Ivana Stambolića, u četvrtoj Pavlovića i Miloševića. Rezultati istraživanja i komparativne analize kao i zaključna razmatranja biće prezentovani u poslednjem delu rada. Tekst je pisan na osnovu arhivskih i objavljenih izvora, memoarske građe, štampe i literature.[9]

5 Selinić, S., 2021, *Srbija 1980–1986. Politička istorija od Tita do Miloševića*, Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije; Selinić, S., 2024, *Jugoslavija i Zapad 1980–1983. Spoljni dug i unutrašnja kriza*, Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije; Dimić, Lj., 2001, *Istorija srpske državnosti knj. 3: Srbija u Jugoslaviji*, Novi Sad, SANU ogranak NS, Beseda, Društvo istoričara Južnobačkog i Sremskog okruga; Jović, D., 2003, *Jugoslavija – država koja je odumrla: Uspon, kriza i pad Četvrte Jugoslavije, 1974–1990*, Beograd i Zagreb, Prometej i B92. Selinićeve knjige pružaju najiscrpniju i najpotpuniju rekonstrukciju najvažnijih događaja iz domena političke istorije u Srbiji između 1980. i 1986.

6 Ramet, S. P., 1992, *Nationalism and Federalism in Yugoslavia, 1962–1991*, Bloomington, Indiana University Press; Ramet, S. P., 2002; Ramet, S. P., 2005.

7 Mirić, J., 1984, *Sistem i kriza: prilog kritičkoj analizi ustavnog i političkog sistema Jugoslavije*, Zagreb, Cekade; Đinđić, Z., 1988, *Jugoslavija kao nedovršena država*, Novi Sad, Književna zajednica Novog Sada. Za analizu Đinđićevih tekstova v. Miletić, A. R., 2023, Zoran Đinđić i ideološke koncepcije vremena, 1986–1993, *Kritika: časopis za filozofiju i teoriju društva*, Vol. 2, No. 2, str. 343–368. Za integralni tekst Memoranduma v. Mihailović, K., Krestić, V., 2017, *Memorandum SANU posle trideset godina,* Beograd, Kompanija „Novosti".

8 Bešlin, M., 2022, *Ideja moderne Srbije u socijalističkoj Jugoslaviji knj. 1*, Novi Sad i Beograd, Akademska knjiga i Institut za filozofiju i društvenu teoriju.

9 Privremena obustava rada u objektu Državnog arhiva Srbije u Železniku zbog građevinskih radova koji se tamo obavljaju, predstavljala je poseban istraživački izazov. Naime, na pomenutom mestu su pohranjeni najvažniji izvori za pisanje rada koji je posvećen političkim

2. RECENTRALISTI: PRECIZIRANJE POJMA

U srpskoj popularnoj percepciji, politika srbijanskih recentralista se često pojednostavljeno uzima kao politika zanemarivanja predočenih srpskih nacionalnih interesa. Na taj način je to bilo postavljeno još osamdesetih godina u tekstu Memoranduma SANU, u dnevnicima i zapisima Dobrice Ćosića i u diskursu opozicionih partija u Srbiji na početku višestranačja, gde je ova politika označavana kao „nepatriotska", „izdajnička", „kapitulantska", „vazalna", itd.[10] U novijoj srpskoj istoriografiji, međutim, nastojanja političke generacije recentralista interpretirana su u osnovi afirmativno kao izraz navodno jednodušnog srpskog protivljenja Kardeljevom konceptu decentralizacije SFRJ[11]. Negativan odnos prema ustavnim promenama (1967–1971) i Ustavu iz 1974. je i danas jedna od podrazumevajućih i samorazumljivih istina u srpskom javnom diskursu i istoriografiji. Memorandum SANU, pomenuta Dimićeva sinteza, Đinđićevi eseji, Ćosićevi zapisi, Miričeva studija i Selinićeve monografije – svi u osnovi podrazumevaju negativan, gotovo poguban uticaj koji su ustavne promene iz 1974. imale na kasniji razvoj odnosa unutar jugoslovenske državne zajednice. Simplifikovano i propagandistički, ove koncepcije su podrazumevajuće opšte mesto u diskursu aktuelnog populističkog režima u Srbiji, a ponovljene su i u skorašnjem režimskom dokumentarcu „Dosije Vojvodina" iz februara 2025. u produkciji tzv. Centra za društvenu stabilnost iz Novog Sada[12]. Jedan od ključnih argumenata te 'srpske' kritike Ustava iz 1974. je insistiranje na činjenici da je jačanje „etatizama" na republičkim i pokrajinskim nivoima i oduzimanje jasnih ingerencija saveznoj državi pripremilo teren za kasniji raspad zajedničke države. U ovoj teleološkoj projekciji dezintegracije zemlje, ustav-

generacijama SKS. Ostajem u obavezi da ovo istraživanje dopunim u budućnosti kada pomenuta arhivska građa bude ponovo dostupna za istraživanje.

10 Mihailović, K., Krestić, V., 2017, 175–6, 179. Ćosić, D., 2002 *Piščevi zapisi, 1981–1991.*, Beograd, Filip Višnjić, str. 43, 61, 183, 189, 272, 282; Jović, D., 2003, str. 180; Miletić, A. R., 2022, Etnički diskurs u srbijanskom opozicijskom tisku: *Demokratija* i *Srpska reč*, 1990–1991., *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 54, No. 1, str. 69.

11 Selinić ima afirmativni sud prema osnovnim opredeljenjima i prema glavnom usmerenju srbijanskog partijskog i državnog rukovodstva u periodu 1980–1986; takođe, on njihove glavne protagoniste neposredno identifikuje sa Srbijom i predočenim srpskim interesom, naročito u odnosu na koncepcije i odluke partijskih delegata i rukovodstava drugih jugoslovenskih republika i pokrajina, v. Selinić, S., 2021, str. 5, 7–367, 483–8. Dimić je mnogo suzdržaniji u pogledu sudova i ocena, ali i iz njegove analize proističe afirmativni odnos prema glavnim pravcima politike srbijanskog rukovodstva u vreme donošenja ustavnih amandmana i nakon uvođenja Ustava iz 1974, v. Dimić, Lj., 2001, str. 404–47.

12 *Dosije Vojvodina*, (https://www.youtube.com/watch?v=oApFGjFBdGw, 15. decembar 2025)

ne promene su bile na jedan ili drugi način nametnute srbijanskom rukovodstvu koje se kasnije opiralo striktnoj primeni ustava.

Dejan Jović, naprotiv, smatra da je srbijanska politička elita svojevoljno prihvatila, kako smenu Rankovića 1966. tako i pomenute ustavne promene između 1967. i 1974. Prema njegovom mišljenju, partijsko i državno rukovodstvo Srbije, ne samo što je dobrovoljno prihvatalo ove promene već je bilo ideološki saobrazno sa Kardeljevim idejama decentralizacije, emancipacije etničkih manjina („narodnosti") i konsolidovanja pokrajinskih autonomija. Jović navodi da su srbijanski kadrovi – kao uostalom i rukovodstva u drugim republikama i pokrajinama – bili motivisani očekivanjem da će nakon ustavnih promena moći da uživaju blagodeti samostalnog vođenja ekonomije i politike na republičkom nivou i da im se u taj domen ingerencija niko neće mešati. On insistira da su, jednom prihvaćene, Kardeljeve koncepcije ostale vladajuća vrednosna paradigma u Srbiji sve do kraja osamdesetih godina, kada ih na političkim forumima i u javnom prostoru smenjuju Miloševićev i Ćosićev etnički diskurs.[13] Kod Jovića se, dakle, podrazumeva jedinstvo rukovodstva i ideološki kontinuitet u srpskoj političkoj eliti, od smene Rankovića 1966, tokom donošenja ustavnih amandmana 1967–1971. i donošenja Ustava 1974, pa sve do pobede Miloševićeve struje u srbijanskoj partiji na Osmoj sednici 1987.

U prilog toj tvrdnji o jedinstvu i kontinuitetu opredeljenja srbijanske političke elite, Jović se u prvom redu i uglavnom poziva na javno iznete, poznate stavove i opredeljenja Marka Nikezića i Latinke Perović, u kojima su oni prihvatali Kardeljeve koncepcije u domenu decentralizacije partije i države, dalje emancipacije etničkih manjina, konsolidovanja pokrajinskih autonomija i prihvatanja republičkih samosvojnosti.[14] Manje ubedljivo, autor se u dokazivanju svoje teze poziva na navode Petra Stambolića i Draže Markovića. Kod Stambolića, on se oslanja na neke njegove naknadne reminiscencije, zabeležene skoro dve decenije posle ovih događaja, a kod Draže Markovića na delove njegovih objavljenih dnevničkih beleški. U pomenutim izvorima obojica su isticali navodne Kardeljeve ljudske vrline i vrednosti, njegovu posvećenost idealima jugoslovenskog socijalizma i prisni odnos koji su na ličnom nivou imali sa Kardeljem. Jović ove problematične indikacije uzima kao dokaz da su i Marković i Stambolić u ideološkom smislu sve vreme bili na Kardeljevoj strani i uz poredak koji je bio propisan ustavnim amandmanima i Ustavom iz 1974.[15] Činjenicu da se Tito aktivno mešao u odnose u srpskoj političkoj eliti, Jović smatra

13 Jović, D., 2003, str. 156–8, 166–7.
14 *Ibid*, str. 172–4
15 *Ibid*, str. 174–8

sporednom jer se predsednik svakom tom prilikom naslanjao na već postojeće partijske grupe i kadrove unutar republike, pa se, prema Jovićevom mišljenju, i po ovom osnovu može ustanoviti svojevrsni ideološki i politički kontinuitet u okviru republičke partijske i državne elite u Srbiji u navedenom periodu.[16]

Jovićevo pozivanje na srpske liberale i na njihovo ideološko korespondiranje sa Kardeljevim koncepcijama decentralizacije, emancipacije i demokratizacije je u najvećoj meri utemeljeno i tačno.[17] Problem sa Jovićevom tvrdnjom je što se politički profil istaknutih srpskih liberala ne može ni po kom osnovu podrazumevati kao tipičan ili reprezentativan za srbijansku političku elitu u čitavom periodu 1966–1987, a na koji se u njegovoj generalizaciji odnosi. To je problematično čak i za vreme između 1968. i 1972, a ne stoji uopšte za period posle oktobra 1972. kada su Nikezić i Perović bili izvan svih tokova politike i javnog života. Ne samo da se oni, kao ni Koča Popović ili Mirko Tepavac, ne mogu podrazumevati kao deo srbijanske političke elite u čitavom navedenom periodu već se nijedna od ovih figura više nije nalazila u aktivnoj politici ni u vreme donošenja Ustava iz 1974. ni u periodu primene ovog ustava.

Srbijansko državno i partijsko rukovodstvo u periodu 1966–1972. nije bilo monolitno, niti se može podrazumevati kontinuitet pristajanja uz Kardeljeve koncepcije tokom i nakon tog perioda. Latinka Perović, u svom memoarsko-dokumentarnom delu, kao i Bešlin i Dimić, jasno ističu podvojenost unutar tog rukovodstva u vreme donošenja ustavnih amandmana[18]. Podeljenost između dva krila srbijanske partije: jednog – konzervativnog, dogmatskog i birokratskog i drugog – reformskog, liberalnog i demokratskog, bila je naglašeno prisutna od 1968, a prevaziđena je tek intervencijom (doživotnog) predsednika Republike, oktobra 1972. Tom prilikom je reformsko krilo srbijanske partije, koje je prihvatalo suštinsku decentralizaciju[19] jugoslovenske i srpske države i partije bilo zamenjeno konzervativnom frakcijom predsednikovih lojalista predvođenih Dražom Markovićem. Političku moć i ideološki pravac u Srbiji je od tada kreirala ta politička grupacija čiji su istaknuti predstavnici pored Markovića, bili Petar i kasnije Ivan Stambolić, Dragiša Buca Pavlović i Slobodan Milošević.

U bitnim pitanjima značaja i uloge institucija federalne države u SFRJ, ova grupacija je u periodu od 1975. do 1989. pokazivala saglasnost i gotovo

16 *Ibid*, str. 163–4

17 Uporediti sa većinom navoda u pomenutoj knjizi o srpskim liberalima, v. Bešlin, M., 2022, str. 32–3, 282–8, 320–3.

18 Perović, L., 2018, *Zatvaranje kruga – ishod političkog rascepa u SKJ 1971/1972*, Sarajevo, University Press; Dimić, Lj., 2001, str. 412–33; Bešlin, M., 2022, str. 437–441, 507–11;

19 Sintagma koju pozajmljujem od Bešlina.

podudarnost stavova koji su bili po svim osnovama suprotstavljeni Kardeljevim koncepcijama decentralizacije. To je jasno i iz podrobne Selinićeve analize pozicioniranja srbijanske političke elite u periodu 1980–1986[20]. S druge strane, Jovićeva tvrdnja o pristajanju srbijanske političke elite uz Kardeljeve ideološke koncepcije mogla bi se u određenoj meri odnositi na teorijske radove Najdana Pašića, čiji su glavni tokovi rezonovanja bili preuzimani od strane Ivana Stambolića i Dragiše Buce Pavlovića u argumentovanju opredeljenja za ostvarivanje samoupravnog jedinstva radničke klase kroz ostvarivanje pluralizma samoupravnih interesa[21]. Pašić je, u tom smislu, tokom osamdesetih godina 20. stoleća figurirao kao neformalni ideolog Saveza Komunista Srbije, a njegova doktrina kao svojevrsna ideološka transmisija između Kardeljevih koncepcija i političke ideologije koju su zastupali pomenuti recentralisti. Iz podrobne analize njegovih tekstova i iz javnih istupanja istaknutih recentralista može se zaključiti da su oni i ovaj aspekt Kardeljeve ideologije pokušavali da interpretiraju „recentralistički", ali o tome podrobnije u sledećim deonicama rada.

U svakom slučaju, kontekst ostavarivanja samoupravnog jedinstva i centralizacije uprave bio je jasno prisutan u retorici i zahtevima srbijanske političke elite od 1975. do 1989. U socijalističkoj Jugoslaviji se za pomenuti politički program u ovom kontekstu upotrebljavao izraz „centralisti" ili pežorativno „unitaristi" da bi se uspostavila veza sa prokaženom ideologijom iz vremena Kraljevine Jugoslavije. Izraz Sabrine P. Ramet „recentralisti" mi se čini preciznijim jer ukazuje na proces ponovne centralizacije, to jest povratka na odnose koji su vladali pre smene Rankovića i donošenja ustavnih amandmana 1967–1971. Recentralisti su 'na vlasti' od smene liberala 1972; u formativnom periodu, u svojstvu Titovih lojalista oni prihvataju ustavne promene iz 1974, koje počinju da otvoreno osporavaju već početkom naredne godine.

3. FEDERALNA JUGOSLAVIJA KAO POLITIČKI MODEL „RAVNOTEŽE SNAGA"

Todor Kuljić je za jugoslovensku državnu zajednicu koristio izraz „federacija ravnoteže" i kod njega se ovo određenje odnosilo na čitav period socijalističke Jugoslavije[22]. Tezu o jugoslovenskoj federaciji kao političkom modelu

20 Selinić, S., 2021.

21 Pašićevi teorijski stavovi u odnosu na pitanja ostvarivanja samoupravnog jedinstva potpuno su razvijeni u Pašić, N., 1983, *Interesi i politički proces. Konflikti i konsenzus u političkom odlučivanju*, Beograd, Komunist, str. 339–411.

22 Kuljić, T., 2004, *Tito – sociološkoistorijska studija*, Zrenjanin, Gradska narodna biblioteka „Žarko Zrenjanin", str. 101–2.

„ravnoteže snaga" razvila je Sabrina P. Ramet u knjizi posvećenoj fenomenima nacionalizma i federalizma u socijalističkoj Jugoslaviji[23]. Kod nje se ovo tumačenje odnosi neposredno na period posle smene Aleksandra Rankovića 1966, a naročito na vreme posle Titove smrti kada se jugoslovenska federacija održavala kroz sistem usaglašavanja interesa tzv. subjekata federacije. Odluke saveznih organa vlasti počivale su na principu uspostavljanja konsenzusa političke volje predstavnika šest federalnih jedinica i dve pokrajine koji su figurirali kao „elementi federacije".

Uspostavljanju konsenzusa prethodili su dugotrajni pregovori i mukotrpna „usaglašavanja" predstavnika federalnih jedinica. U donošenju različitih odluka na površinu su izlazili suprotstavljeni republički interesi i različite forme kratkoročnih „koalicija" koje su obrazovale federalne jedinice. Od slučaja do slučaja, za određena rešenja zauzimali su se predstavnici republika koje su po drugim pitanjima bile suprotstavljene. Na primer, u decembru 1979. predlog srbijanske delegacije oko načina obračuna ličnog dohotka u raspravi u Veću republika i pokrajina podržale su slovenačka, hrvatska, makedonska i vojvođanska delegacija.[24] U isto vreme na usaglašavanju u Ustavnoj komisiji koja se bavila pitanjem trajanja mandata članovima SIV-a predstavnici Srbije, Slovenije i Makedonije bili su za četvorogodišnji mandat, delegati iz Hrvatske su izrazili spremnost da podrže svaki postignuti dogovor, a preostale republike i pokrajine su bile za dvogodišnji mandat.[25] Možda su upravo takve naizmenične kratkoročne koalicije federalnih jedinica održavale relativnu stabilnost sistema i „ravnotežu snaga" unutar njega.

S druge strane, sistem se spoticao gotovo svaki put kada je trebalo delovati operativno ili sistemski na nivou federacije. Na sednici Predsedništva CK SKJ u martu 1979. u tom smislu se govorilo o zakonskom predlogu koji je 15 puta bezuspešno ulazio u proceduru u Saveznoj skupštini i svaki put je zloupotrebom prava veta bilo osujećeno njegovo izglasavanje. U uvodnom izlaganju Ferhada Kotorića na toj sednici pomenuto je i da su rokovi za postizanje saglasnosti za neke zakone i odluke na nivou savezne države bili u to vreme projektovani i na period od tri godine.[26] Drastičan slučaj nefunkcionisanja mehanizma usaglašavanja zabeležen je u vreme bolesti i neposredno posle smr-

23 Ramet, S. P., 1992, pp. XV–XVIII, 3–5, 16–9, 38, 52, 84–91, 98, 106–9, 270–9.

24 *Ibid,* p. 159.

25 Videti izlaganja Ferhada Kotorića i Milke Planinc u Neautorizovanim magnetofonskim beleškama (dalje u tekstu: NMB), 68. sednica Predsedništva CKSKJ od 7. oktobra 1980. u AJ, Fond Saveza komunista Jugoslavije (507), III/289, str. 27, 29.

26 Videti uvodno izlaganje Ferhada Kotorića i govor Vidoja Žarkovića u NMB, 18. sednica Predsedništva CKSKJ od 1. marta 1979. u AJ, 507, III/239, str. 7, 26.

ti vrhovnog arbitra socijalističke Jugoslavije, prilikom procedure donošenja Društvenog plana razvoja SFRJ za period 1981–1985.

Donošenju ovog najznačajnijeg akta u domenu planiranja ekonomskog razvoja zemlje trebalo je da prethodi dostavljanje potrebnih „elemenata" za planiranje od strane republičkih i pokrajinskih vlada. One su bile u obavezi da te informacije dostave Saveznom Izvršnom Veću (SIV) u zakonskom roku do novembra 1979, međutim, do isteka tog roka to nije učinila nijedna. Rok je zatim produžen do maja 1980, kada je traženu informaciju podnela samo jedna republika i to na nepotpun i suviše uopšten način. Rokovi su zatim pomerani još nekoliko puta, bez rezultata i bez propisane odgovornosti za one koji su prekršili zadate obaveze. Za sve to vreme, predstavnici SIV-a su u Saveznoj skupštini bespomoćno apelovali da se zakonske obaveze izvršavaju; i pored tih verbalnih apela oni ništa drugo nisu preduzimali. Savezni Društveni plan za pomenuti period donet je naposletku u Veću republika i pokrajina sa velikim zakašnjenjem tek u martu 1981, dakle u okviru perioda planiranja za koji je bio namenjen.[27]

Kontinuirana nastojanja srbijanskih recentralista na ubrzavanju procedura donošenja odluka na saveznom nivou urodila su tek mršavim rezultatima u amandmanima na Ustav iz 1974. koje je Savezna skupština izglasala u oktobru 1988. Pomenutim amandmanima omogućeno je da Veće republika i pokrajina odlučuje o predlogu zakona „na osnovu usklađivanja stavova u Veću o predlozima i primedbama skupština republika i skupština autonomnih pokrajina o nacrtu zakona", a ne „na osnovu dane saglasnosti" tih skupština kako je bilo ranije. Dakle, dogovaranje o nacrtu i predlogu zakona se više nije odvijalo na dvema instancama odlučivanja, već samo na jednoj. Druga važna promena u pravcu veće samostalnosti izvršne vlasti na saveznom nivou su amandmani koji su ovlastili SIV da u sprovođenju saveznih propisa i donošenju podzakonskih akata više ne mora da se usaglašava sa odgovarajućim organima u republikama i pokrajinama. To je manje-više sve što je u domenu operacionalizacije funkcija federacije postignuto kroz proces dogovaranja i kao rezultat nastojanja recentralista na saveznom nivou.[28]

U procesu donošenja amandmana, zahtev za osnivanje Veća udruženog rada na kome su naročito insistirali predstavnici Srbije nije bio prihvaćen[29]. U argumentaciji recentralista ovo veće je trebalo da na jedinstven način

27 N. A., 1980, Ubrzati usaglašavanje o Društvenom planu 1981–1985, *Politika*, 1. oktobar, str. 7; N. A., 1981, „Usvojen Društveni plan", *Politika*, 18 mart, str. 7.

28 Za sadržaj amandmana i ekspoze predsednika Skupštine SFRJ Dušana Popovskog od 20. oktobra 1988 v. Sokol, S., Valković, Lj., 1990, *Komentar Ustava SFRJ*, Zagreb, CIP, str. 5–17, 322–4, 349–53.

29 *Ibid*, 13–4

i na nivou Jugoslavije reprezentuje interese radničke klase i principe radničkog samoupravljanja. To bi bilo jedino veće Skupštine SFRJ u kojem bi odluke bile donošene većinom glasova bez posebnog usaglašavanja stavova republičkih i pokrajinskih delegacija, tako da je u postojećoj konstelaciji odnosa sasvim razumljivo zašto je ovaj predlog bio većinski odbačen u Ustavnoj komisiji.[30] Izvan srbijanskih recentralista očuvanje modela dogovorne ekonomije, usaglašavanja stavova i principa konsenzusa u donošenju odluka na saveznom nivou bio je imperativ za rukovodstva u svim drugim jugoslovenskim republikama i u pokrajinama.

Polazeći od logike Kuljića i Ramet, u ovom radu su „sistem usaglašavanja" i princip očuvanja „ravnoteže snaga" federalnih jedinica u organima federacije usvojeni kao neophodne premise održanja zajedničke države na osnovu „pravila igre" koja su bila propisana važećim Ustavom. Sve ono što je ugrožavalo te premise biće razmatrano kao moguća opasnost za održavanje državne zajednice. Polazeći od ove premise, analiza recentralističkih koncepcija srbijanskih političara biće usmerena naročito ka ovom njihovom aspektu. Pokušaji preglasavanja i majorizacije mogli su stvoriti osećaj podozrenja kod onih republika koje su smatrale da mogu ostati u manjini. Jednostrani akti, bez prethodnog dogovora predstavnika federalnih jedinica, takođe su mogli ugroziti ravnotežu snaga u okviru sistema i dovesti u pitanje održanje federalnih jedinica na okupu.

4. PETAR STAMBOLIĆ I DRAGOSLAV DRAŽA MARKOVIĆ

U ovom delu rada biće razmatran javni govor najstarije generacije recentralista koji su pripadali tzv. boračkoj generaciji srbijanskog rukovodstva, a koje svakako dosledno reprezentuju Petar Stambolić i Draža Marković. U smislu zastupanja i propagiranja koncepta recentralizacije, Markovićeva uloga je mnogo vidljivija i prisutnija u izvorima, pa će to doći do izražaja i u ovom radu. Stambolić je ređe javno nastupao, ali njegova nastojanja su takođe bila izrazito na liniji jačanja centralnih poluga vlasti. Na već pomenutoj sednici Predsedništva CKSKJ održanoj u martu 1979, on je, navodeći anomalije u procesu dogovaranja i sporazumevanja između republika i pokrajina, predlagao rešenja koja su bila upadljivo intervenistička. Stambolić je na toj sednici tražio aktivi-

30 O nezadovoljstvu srbijanskog rukovodstva po pitanju odbijanja predloga o obrazovanju Veća udruženog rada u Skupštini SFRJ v. u diskusiji Borisava Jovića na sednici Komisije za ustavna pitanja Skupštine SFRJ od 3. avgusta 1988. i u njegovom intervjuu magazinu *Intervju* od 14. oktobra 1988, koji su objavljeni u: Jović, B., 1989, *Datum za istoriju, 28. mart 1989*, Beograd, BIGZ, str. 85–6, 109.

ranje ustavnog mehanizma „privremenih mera" u donošenju odluka na saveznom nivou, takođe, on je zahtevao da Predsedništvo CK SKJ preuzme ulogu supervizora i arbitra u procesu postizanja konsenzusa.[31]

Stambolićeva diskusija iz oktobra 1981. pokazuje kakav je bio njegov prisni doživljaj uloge koju je u državi imao Kardelj, kao i njegovo shvatanje domašaja jugoslovenskog modela decentralizacije. U osnovi paradoksalno, Stambolić afirmativno govori o Kardeljevim formalno-neformalnim intervencijama kojima je po donošenju ustavnih promena uspevao da isposluje donošenje odluka na saveznom nivou. On dakle, ideološkom tvorcu sistema decentralizacije i konsenzualnog donošenja odluka odaje priznanje zbog konkretnih (van)institucionalnih mera kojima je u značajnoj meri derogirao taj sistem. Da stvari budu još problematičnije, Stambolić je u govoru pomenuo zemlje istočnog lagera, Rumuniju i Mađarsku, opet u pozitivnom kontekstu, naime, kao države u kojima centralni organi vlasti donose odluke mnogo jednostavnije i efikasnije nego što je to slučaj u samoupravnom sistemu SFRJ.[32]

Iako je na pomenutim forumima i kasnije tokom osamdesetih godina, sistem donošenja odluka na saveznom nivou bio kritikovan i od strane delegata iz drugih republika, kritički tonovi koji su dolazili iz Srbije su bili najizrazitiji i odnosili su se na same osnove sistema. U tom smislu, najveći izazovi institucionalnoj ravnoteži koja je uspostavljena Ustavom iz 1974. dolazili su iz redova najviših partijskih i državnih funkcionera Srbije. Zvanični zahtevi pojedinih srbijanskih političara za premodelovanjem odnosa u federaciji i u okviru SR Srbije datiraju još iz vremena donošenja prvih ustavnih amandmana 1968–1971. Kao što je već pomenuto, uklanjanjem rukovodstva Nikezić-Perović u oktobru 1972. godine, ova nastojanja postaju neka vrsta oficijelnog programa srpskog rukovodstva. Dakle, kroz čitav period 1968–1990. u SFRJ traje manje-više kontinuirani sukob koncepcija ili, barem, izrazito nezadovoljstvo srbijanske političke elite postojećim stanjem stvari. Javna istupanja i politička biografija Draže Markovića najizrazitije personifikuju to nezadovoljstvo.

Sudeći prema rasponu različitih sudova o Draži Markoviću koji dolaze od njegovih savremenika kao i onih koji su formirani kasnije u istoriografiji i publicistici, njegova politička ostavština je u najmanju ruku kontroverzna. Markovićevo odlučno protivljenje Miloševićevoj kandidaturi za mesto predsednika CK SKS 1986. i kasniji odlučni opozicioni stav prema njegovoj politici, do-

31 Videti NMB izlaganja Petra Stambolića na 18. sednici Predsedništva CKSKJ od 1. marta 1979. u AJ, 507, III/239, str. 82–3.

32 Videti NMB izlaganja Petra Stambolića na 80. (proširenoj) sednici Predsedništva CKSKJ od 17. oktobra 1981. u AJ, 507, III/301, str. 112.

nose mu naknadno izvestan ugled kod Miloševićevih protivnika[33]. Na primer, sa dosta simpatija o Markoviću je sredinom devedesetih govorio Ivan Stambolić, hvaleći njegovu mudrost i pronicljivost („stari lisac") u navođenju razloga koje je isticao protiv kandidature Miloševića[34]. Iz potpuno različite perspektive i u drugačijem kontekstu, afirmativan sud o Markoviću kao zaštitniku interesa Srbije i stavova SKS tokom sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog veka nalazimo kod Dimića i Selinića, autora iz redova novije srpske istoriografije.

Nasuprot ovim pozitivnim ocenama o Markovićevoj političkoj ostavštini, brojni njegovi savremenici, saradnici i protivnici iznosili su i izrazito negativan sud o njegovom delovanju. Raif Dizdarević, partijski kolega iz BiH rukovodstva i svojevremeno najviši funkcioner federacije, u memoarima kaže da je Marković imao „reputaciju nacionalistički obojenog političara iz Srbije", takođe, da je bio „često nosilac velikosrpskih tendencija"[35]. Sam Marković u svojim memoarima otkriva da je bio svestan da je u jugoslovenskim krugovima još tokom 70-ih godina prošlog veka doživljavan kao „unitarist" i „velikosrpski centralist".[36] Po sopstvenom priznanju, zbog njegovog zalaganja za „autoritativne organe u Federaciji", rukovodioci sa Kosova i iz BiH smatrali su ga „rankovićevcem" ili za goreg Rankovića „od samog Rankovića".[37] Latinka Perović, Markovićeva savremenica iz suprotstavljenog tabora u srbijanskom rukovodstvu (1968–1972), pored nastojanja da pruži izbalansirani sud o njemu u svojim spisima, ipak iznosi i snažnu kritiku njegovih političkih koncepcija. U pogledu kosovskog problema, ona je tvrdila da nisu postojale suštinske razlike između njegovih i stavova Dobrice Ćosića u sedamdesetim i osamdesetim godinama prošlog veka[38]. Perović je, dakle, smatrala da je Markovićev et-

33 Markovićevo oštro protivljenje Miloševiću nalazi se i u njegovim memoarima izdatim 2010. godine. Marković, D. D., 2010, *Sećanje i komentari: dnevničke beleške Dragoslava-Draže Markovića*, Beograd, Službeni glasnik.

34 Stambolić, I., 1995, *Put u bespuće*, Beograd, Radio B92, str. 148.

35 Dizdarević, R., 2000, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije*, Sarajevo, Svjetlost, str. 91.

36 U dnevničkoj belešci za 28. mart 1977, a vezano za nezadovoljstvo koje je u pokrajinskim rukovodstvima izazvalo pojavljivanje radnog materijala iz tzv. *Plave knjige*, Marković je ironično komentarisao: „Ne brinem se zbog toga. Pitanje se moralo otvoriti. Što je to meni palo u zadatak – ne mari; utoliko i bolje. Ja sam i inače 'unitarist' i 'velikosrpski centralist'. Savest mi je, međutim, sasvim čista. Autonomija – da! Republike umesto autnomnih pokrajina – ne!" (Marković, D., 1987, *Život i politika 1967–1978 II tom*, Beograd, Izdavačka radna organizacija „Rad", str. 334).

37 *Ibid*., str. 241 (I tom), str. 232–3 (II tom).

38 Perović to ponavlja u dva navrata izričito u razgovorima sa Oliverom Milosavljević, v. Milosavljević, O., 2010, *Činjenice i tumačenja. Dva razgovora sa Latinkom Perović*, Beograd, Helsinški odbor za ljudska prava, str. 51, 163. Kritiku Markovićevog okretanja kosovskoj problematici i njegovog koketiranja sa srpskim nacionalizmom i sa srpskim „nacionalnim

nički refleks po ovom pitanju bio tako snažan da se mogao dovesti u vezu sa najistaknutijim srpskim nacionalistom koji je javno delovao u srpskom i jugoslovenskom društvu tog vremena. Ona je smatrala takođe da u to vreme u Srbiji nije bilo principijelnih razlika između nacionalizma u partijskim i vanpartijskim krugovima. Perović je išla i nekoliko koraka dalje podrazumevajući da su oružani sukobi devedesetih godina nužno proizašli iz zajedničke „logike" koncepcija Ćosića i Markovića o preuređenju odnosa u Federaciji i rešavanju kosovskog problema[39].

S obzirom na značajnu suprotstavljenost mišljenja o političkoj ostavštini Draže Markovića i njegovoj istaknutoj ulozi u procesu usložnjavanja jugoslovenske krize, analiza njegovog javnog govora i razvoja njegovih političkih koncepcija od najveće je važnosti za pitanja kojima se bavi ovaj rad. Uvodne naznake Markovićevih recentralističkih koncepcija pojavljuju se već u prvoj etapi procesa donošenja amandmana 1967–1969. U razvijenom obliku, formulisanje ovih koncepcija može se pratiti u njegovim dnevničkim beleškama pisanim u periodu decembar 1970 – maj 1971. U potpunoj formi one su izložene u opširnom intervjuu koji je Marković u svojstvu predsednika Skupštine SR Srbije dao beogradskom dnevniku *Politici* krajem februara 1971. godine[40]. Njegovi oštri stavovi po pitanju ustavnih promena doveli su do toga da je u martu 1971. Tito tražio od Nikezića da Marković bude smenjen sa tog položaja. Po pisanju Latinke Perović, Nikezić je to odlučno odbio.[41]

Recentralističke tendencije Draže Markovića u vreme usaglašavanja ustavnih amandmana 1968–71. odnosile su se na principijelne zahteve da federalni organi imaju pun kapacitet vlasti. Dakle, on se nije protivio smanjenju ingerencija federacije, ali je smatrao da ovlašćenja koja joj preostaju treba da obavlja efikasno. U pomenutom Markovićevom intervjuu *Politici*, on ističe da bi efikasnost u donošenju federalnih odluka trebalo da isključi upotrebu republičkog veta, kao i primenu međurepubličkog konsenzusa i usaglašavanja kod svake odluke. U dnevničkoj belešci od 5. decembra 1970, on je pokrenuo i pitanje navodne majorizacije za koju je optuživan u drugim republikama zbog

institucijama" posle razračunavanja sa liberalima, nalazimo i u njenoj uvodnoj studiji zbirke sabranih govora Marka Nikezića, v. Perović, L., Na tragu srpske liberalne tradicije – ko su i šta su bili srpski liberali sedamdesetih godina XX veka, u: Nikezić, M., 2003, *Srpska krhka vertikala*, Beograd, Helsinški odbor za ljudska prava, str. 67, 70–2.

39 Milosavljević, O., 2010, str. 51–5.

40 Sadržaj intervjua značajno odudara od pomirljivog navoda koji je uredništvo izabralo za naslov novinskog članka, v. N. A., 1971, U predloženim amandmanima, u osnovi su zastupljeni vitalni interesi Srbije, *Politika*, 1. mart, str. 5-6..

41 Perović, L., 2018, str. 207–8; Bešlin, M., 2022, str. 402.

svog istrajavanja na principu odlučivanja većinom glasova[42]. Kako bi potvrdio ispravnost svog principijelnog stanovišta, Marković u dnevniku navodi razgovor užeg rukovodstva zemlje za vreme boravka u Rumuniji u novembru 1971. godine. Tom prilikom je Džemal Bijedić u Titovom prisustvu navodno rekao da ne bi glasao za princip veta u saveznim organima da je znao da će biti predsednik savezne vlade. Marković mu je na to odgovorio da je on bio protiv tog principa iako je znao da neće biti na toj funkciji.[43] Nastojanja u pravcu veće efikasnosti organa federacije i protivljenje prekomernoj primeni principa međurepubličkog usaglašavanja ostaće prevladujuća crta u Markovićevoj političkoj delatnosti sve do kraja njegovog aktivnog bavljenja politikom.

Uz načelne komentare vezane za neefikasnost institucija federacije, u Markovićevom dnevniku se neretko nailazi i na rezonovanje na isključivo srpskoj etničkoj liniji. U njima, Marković promišlja razmere srpskog nezadovoljstva ustavnim amandmanima. Na jednom mestu, on se pita da li je „u interesu SR Srbije i srpskog naroda da živi u ovakvoj Jugoslaviji kakva se želi stvoriti?“[44] Srpski i jugoslovenski komunisti su u posleratnom periodu bili izrazito kritički nastrojeni prema centralističkim i unitarističkim koncepcijama Aleksandra Karađorđevića i srpskih buržoaskih stranaka međuratne Jugoslavije. Posle Brionskog plenuma, žig unitarizma bio je jasno utisnut na prevladujuću političku kulturu u Srbiji koja se formirala pod uticajem Aleksandra Rankovića. Draža Marković je bio svestan da su i njegovi politički nazori interpretirani u takvoj jednoj perspektivi dugog trajanja srpske politike 20. veka. U dnevničkim beleškama on odbacuje ovaj, kako on smatra, nametnuti kompleks i nastojanja da se aktuelna srpska politika optereti teretom takvog „praroditeljskog greha“ njihovih „velikosrpskih otaca“[45].

42 „U poslednje vreme u vezi sa ravnopravnošću, često se ističe princip protiv majorizacije, ne samo u kontekstu zahteva za paritetnim sastavom pojedinih organa, odnosno njihovom sastavu na osnovu proporcionalne zastupljenosti (što zavisi od karaktera i nadležnosti organa), već i u stavovima protiv donošenja odluka putem većinskog odlučivanja, protiv „nadglasavanja“ [. . .] Kako onda odlučivati? Nije li, ipak, glasanje, odlučivanje putem većine, najdemokratskiji način odlučivanja? Može se procedurom, u izvesnim slučajevima, zahtevati ne samo prosta većina, već na primer dvotrećinska itd., ali u svakom slučaju glasanje mora, na kraju, ostati način konačnog donošenja odluke” (Marković, D., 1987, I tom, str. 238–9).

43 *Ibid*, str. 317.

44 *Ibid*, str. 258.

45 U beleškama za januar 1971. nalaze se u Markovićevom dnevniku sledeći redovi: „[. . .] SR Srbija je najveća, najbrojnija, najsnažnija. Međutim, zar nije jasno da ona ne može postati mala i slaba? U Jugoslaviji je ona, ipak, najveća i tu se ništa ne da izmeniti. Nastavi li se, međutim, sa ovakvim odnosom prema Srbiji, nema te snage koja će se moći suprotstaviti rastu srpskog nacionalizma. Niko više nije spreman da živi pod pritiskom

Iako je srbijansko rukovodstvo bilo na kraju lojalno i kooperativno u procesu donošenja Ustava 1974, ono je već januara 1975. započelo postupak revizije tog ustava. Inicijativu je pokrenulo Predsedništvo SR Srbije na čijem se čelu nalazio Draža Marković. Recentralistički fokus je na početku bio na pokrajinskom kontekstu problema, a doživljava svoj puni izraz u tzv. Plavoj knjizi, dokumentu koji je tražio preuređenje odnosa između centralne Srbije i njenih pokrajina.[46] U dnevničkoj belešci od 29. juna 1977, Marković ističe značaj *Plave knjige* u smislu otvaranja problema i ukazivanja da značajni ustavno-pravni i državni problemi postoje: „Problem je otvoren u Titovo vreme. O njemu se razgovara sada.[47]" Svakako nehotično, autor je u ove dve rečenice kompromitovao formu dnevnika koji podrazumeva autentične beleške nastale u trenutku kada su se događaji odigravali, a ne naknadna domišljanja zasnovana na kasnijem iskustvu. Ovde je očigledno da je dnevnička beleška koja se odnosi na juni 1977. dopisana kasnije, svakako posle Titove smrti. Uzimajući ovo u obzir, može se samo nagađati o drugim mogućim naknadnim dopisivanjima koja se nalaze unutar ovih „dnevničkih" beležaka[48].

Od 1978. do 1982. godine Marković se nalazio na funkciji predsednika Savezne skupštine. Njegov (ne)izbor za člana Predsedništva CK SKJ na prvoj sednici CK SKJ posle Dvanaestog kongresa SKJ 29. jula 1982, ukazao je na razmere nepoverenja koje su prema njemu lično – a posredno i prema srbijanskoj partiji – imali članovi CK iz drugih republika i obe pokrajine. Na prvom glasanju, Marković je dobio nedovoljan broj glasova, što je izazvalo momentalnu krizu u najvišem organu partije. Marković, koji je u javnosti dosledno i neprestano afirmisao princip većinskog odlučivanja na partijskim i državnim forumima, bio je tada veoma ozlojeđen glasanjem većine. Protestujući, on je podneo ostavku na članstvo u CK SKJ, a najistaknutiji srbijanski rukovodioci

---

večitog praroditeljskg greha 'velikosrpskog hegemonizma'. I sa tim se mora računati." (*Ibid*, str. 252). U avgustu 1974. Marković je zapisao u dnevniku: „Međutim, ima nešto u položaju Srbije što izaziva nepoverenje i stvara rezerve prema njoj (veličina, potencijalna ekonomska i društvena snaga, značaj koji ima i u očima drugih za koheziju Jugoslavije). [. . .] Ne treba prenebregavati ni činjenicu akumuliranog nepoverenja prema Srbiji i Srbima. [. . .] Međutim, to je jedno, a drugo je pomiriti se sa pokušajima diskriminacije i neprestanog nošenja 'krivice velikosrpskih otaca'" (Marković, D., 1987, II tom, str. 41).

46 Dimić, Lj., 2001, str. 442–3.

47 Marković, D., 1987, II tom, str. 368.

48 U uvodnoj reči čitaocima Marković tvrdi da su njegovi zapisi autentične beleške iz vremena na koje se odnose: „Nigde nisam iz sopstvenih saznanja i na osnovu stanja društvene svesti iz 1986. godine `korigovao` svoja saznanja i beleženja iz 1967, 1970, 1974. godine, na primer. Sve je autentično, onako kako je bilo napisano u vreme kad su zapisi nastali." V. Marković, D., 1987, I tom, str. 8.

odbili su da predlože drugog kandidata, preteći blokadom najvišeg partijskog organa. Epilog je bio u „kompromisnom" izglasavanju poverenja Markoviću, koji je povukao ostavku, a u ponovljenom glasanju je dobio neophodnu većinu za izbor u Predsedništvo CK SKJ.[49]

Marković je od ovog dramatičnog izbora u najviše partijsko telo bio redovno učesnik u raspravama koje su se ticale ustavnog uređenja i funkcionisanja centralne vlasti u SFRJ. Na Četrnaestoj sednici CK SKJ, oktobra 1984. godine, nastupio je kao istaknuti protagonista recentralističkog preuređenja zemlje. Njegovo izlaganje i replike koje je razmenio sa slovenačkim kolegama Andrejom Marjancem i Francom Popitom sažimaju i daju potpuno razvijenu formu njegovim stavovima u pravcu veće efikasnosti delovanja organa federacije. Povod za repliku bili su negativni komentari koje je Marjanc izneo na račun prednacrta, tj. teza za unošenje promena u Dugoročni program stabilizacije, koje su došle iz Srbije i intervjua koji je Borislav Srebrić, potpredsednik SIV-a, dao nedeljnom izdanju *Borbe* desetak dana pre sednice CK SKJ. Dok pomenuti prednacrt traži veće ingerencije za organe federacije, u Srebrićevom intervjuu se naročito kritikuje opšte zastupljeni princip konsenzusa kao način donošenja odluka na federalnom nivou.[50]

Srebrić je u intervjuu objašnjavao tehničke probleme sa kojima su se federalne vlasti suočavale u nastojanju da budu efikasne uz balast „usaglašavanja" koje je prethodilo donošenju svake operativne odluke. Konsenzus se problematizuje u ovom intervjuu ne samo kao opterećenje u procesu donošenja odluka već i kao nešto što je u osnovi protivno demokratskim načelima: „Tu je sada pitanje da li je konsensus demokratski ili antidemokratski oblik, s obzirom da majorizuje manjinu."[51] Ovakvo rezonovanje nije moglo biti podudarnije sa koncepcijama koje je Draža Marković zastupao i razvijao prethodnih 15 godina. Na pomenutoj Četrnaestoj sednici CK SKJ, pitanje konsenzusa u polemici sa slovenačkim predstavnicima ukazalo mu se kao prilika da na još jednom forumu iznese svoje recentralističke stavove. Svakako originalan i ubedljivi deo Markovićeve argumentacije odnosio se na dokazivanje da je insistiranje

49 Za detaljnu rekonstrukciju događaja na Prvoj sednici CK SKJ 29. jula 1982. v. Selinić, S., 2021, str. 26–33.

50 Videti NMB 14. Sednica CK SKJ u AJ, 507, f. 569. Delovi polemike Marjanc–Marković i Popit–Marković naknadno su objavljeni u posebnom izdanju, v. SKJ, 1984, *14. Sednica CKSKJ. Ostvarivanje ekonomske politike u 1984. godini i zadaci Saveza komunista u donošenju i ostvarivanju ekonomske politike za 1985. godinu*, Beograd, Izdavački centar Komunist, str. 23–6, 100–5, 107–8. Videti takođe Ramet, S. P., 2002, pp. 15–6.

51 Blažo Šarović, 1984, Kako do pravih promena? Intervju Borisava Srebrića, *Borba*, 6–7. oktobar, str. 1, 3.

na konsenzusu u donošenju odluka u stvari protivno ustavu. Tvorci Ustava iz 1974. su po Markoviću predvideli konsenzus za jedan ograničeni broj pitanja od opšteg značaja, a ne za donošenje svih odluka na svim nivoima ingerencije saveznih organa. Ovakva primena konsenzusa izvrgavala se u svoju suprotnost u kojoj je neustavno i manje, ali i više usaglašavanja od mere koja je bila predviđena ustavom[52].

U domenu razmatranja „demokratičnosti" primene principa konsenzusa Markovićevo rezonovanje bilo je istovetno napred citiranom Srebrićevom. Odlučivanje većinom glasova koje je, prema Markovićevom mišljenju „najdemokratskije", u jugoslovenskim institucijama je postalo u tolikoj meri nepoželjno da je za njega uveden pežorativni izraz „nadglasavanje".[53] Akordi ovog rezonovanja prisutni su i godinu dana kasnije, u septembru 1985, na sednicama Predsedništva CK SKJ tokom rasprave i usaglašavanja teksta saopštenja o funkcionisanju političkog sitema, sistema federacije i ekonomske krize u SFRJ. Rasprave su ukazale na principijelne razlike između stavova koje su zastupali Draža Marković i Ivan Stambolić, s jedne strane, i opredeljenja predstavnika drugih republika i pokrajina, s druge. Naime, dok su predstavnici Srbije implicitno, a negde i eksplicitno tražili promenu sistema, tj. ustava, ili barem njegovu bitno drugačiju interpretaciju, ostali učesnici u raspravi bili su na liniji očuvanja ustavnih principa o konsenzualnom načinu donošenja odluka i ravnopravnosti republika i pokrajina. Njihovo rezonovanje je bilo da je sistem usaglašavanja dobar i da neposredno afirmiše avnojevske principe, ali da do problema i anomalija dolazi u primeni ustava. Izuzev srbijanskih predstavnika, gotovo svi predstavnici republika i pokrajina akcenat su stavljali na tzv. subjektivni faktor, tj. na odgovornost neposrednih rukovodilaca i organa partije i države, a ne na problematične strane sistema po sebi.[54]

52 „[...] jedan dobar princip, koji treba da garantuje ravnopravnost i da obezbedi određene interese, proširio se i pretvorio u svoju suprotnost. Zbog toga što bismo hteli da budemo još `ustavniji` nego što Ustav kaže, još 'ravnopravniji' nego što smo Ustavom zapisali, još 'demokratičniji' nego što smo se dogovorili, mi postižemo suprotan efekat [...] jer proširujemo to pitanje ravnopravnosti van Ustava. [...] Mi kritikujemo SIV da on nije odlučan i ne izlazi sa predlozima. SIV prećutno radi po principu jednoglasnosti, suprotno ustavu. Ovo je najbolji primer da je više od Ustava isto tako protivustavno, kao i manje od Ustava," u: SKJ, 1984, str. 101–2.

53 *Ibid*.

54 Videti naročito izlaganje Ivana Stambolića u NMB sa 138. sednice Predsedništva CKSKJ od 17. septembra 1985, AJ, 507, f. 440; Takođe, diskusiju Draže Markovića u NMB sa 139. sednice Predsedništva CKSKJ od 24. septembra 1985, AJ, 507, f. 440. Uporediti sa diskusijama Andreja Marinca, Kira Hadžislavova, Mike Špiljka, Hamdije Pozderca, Kolj Široke, Mahmuta Bakalija, Petra Matića i Đorđa Stojšića na ovim sednicama.

Gotovo preslikane diskusije i suštinski istovetna sukobljenost koncepcija između članova predsedništva iz Srbije i ostalih republika i pokrajina dolazi do izražaja i na sednicama ovog tela u oktobru 1985[55]. Veselin Đuranović, član Predsedništva CKSKJ delegiran iz Crne Gore, nije dovodio u pitanje osnove sistema donošenja odluka konsenzusom, ali je bio protiv blokade institucija zloupotrebom veta tokom postupka usaglašavanja. On je u tom smislu kritikovao tada aktuelnu izjavu Mike Špiljka datu u nekoj televizijskoj emisiji. Kako saznajemo iz zapisnika sa sednice, tom prilikom je Špiljak, član najvišeg organa SKJ delegiran iz Hrvatske, zastupao stav da je „blokiranje sistema" donošenja odluka na federalnom nivou putem republičkog ili pokrajinskog veta, nešto što je bilo ne samo legitimno već je neposredno afirmisalo ideju ravnopravnosti subjekata federacije. Špiljak je u odgovoru Đuranoviću potvrdio da su to zaista njegove reči i dodatno je afirmisao pomenutu ideju o legitimnosti pribegavanja mehanizmu blokiranja sistema.[56]

Srbijansko rukovodstvo bilo je najeksplicitnije u kritici sistema pokrajinsko-republičkog veta na zajedničke odluke u federaciji, međutim, i ono samo je pribegavalo vetu kada se protivilo odlukama oko kojih su drugi bili saglasni. Na pomenutoj sednici Predsedništva CK SKJ iz oktobra 1985, posvećenoj ekonomskoj problematici, predsednica SIV-a Milka Planinc je pomenula pregovore sa delegacijom Srbije u Saveznoj skupštini zbog njenog upornog veta kojim je u toj saveznoj instituciji bilo blokirano donošenje zakona o pomoći nerazvijenim republikama i pokrajini Kosovo. Po njenim rečima, slučaj nije bio rešen i tek su predstojali novi pregovori sa delegatima iz Srbije.[57] Rukovodstva Srbije i Hrvatske, dve najveće jugoslovenske republike, pribegavala su mehanizmu blokade sistema koristeći pravo veta shodno sopstvenim interesima, bez obzira na principijelno različiti stav koji su zauzimala po tom pitanju u jugoslovenskim i republičkim forumima.

55 Videti polemike i izlaganja Draže Markovića na sednicama od 15. i 17. oktobra 1985. u kojima je ponovio kritike o „neustavnosti" primene ustavnih koncepcija o jednoglasnosti, kao i one o suštinskoj reinterpretaciji ustava u NMB sa 141. sednice Predsedništva CKSKJ od 15. oktobra 1985. i NMB sa 142. sednice Predsedništva CKSKJ od 17. oktobra 1985 u AJ, 507, f. 442.

56 Videti izlaganja Špiljka i Đuranovića u NMB sa 142. sednice Predsedništva CKSKJ od 17. oktobra 1985. u AJ, 507, f. 442.

57 Videti razmenu mišljenja između Milke Planinc i Vidoja Žarkovića na samom kraju sednice od 17. oktobra 1985. godine u: *Ibid*.

5. IVAN STAMBOLIĆ

Za sve vreme aktivnog bavljenja politikom na partijskim i državnim funkcijama, Ivan Stambolić je zastupao ideje recentralizma, i to kako u odnosu na status autonomnih pokrajina tako i po pitanjima odnosa prema Federaciji. Ovaj zaključak nameće se već nakon površnog uvida u sadržaj njegovih javnih nastupa i intervjua medijima u periodu 1981–1987. Ako bi se analizirala dinamika učestalosti i intenzitet zastupanja ovih stavova, oni bi se mogli dovesti u vezu sa nekim konkretnim pojavama i događajima u društvu. Naime, oštriji kurs prema Kosovu i prema pokrajinama uopšte, Stambolić je zauzeo kao odgovor na kosovske demonstracije 1981. Titova smrt i otvoreno neprijateljski karakter ovih demonstracija prema jugoslovenskoj državi otvorili su konačno prostor srbijanskim fukcionerima za preispitivanje statusa pokrajina. O tome sasvim nedvosmisleno svedoči i Stambolić u „odgovorima" na pitanja novinara Slobodana Inića. U ovom opširnom intervjuu memoarskog karaktera, Stambolić je postupno jačanje pozicije Srbije u jugoslovenskoj unutrašnjoj politici dovodio neposredno u vezu sa Titovom smrću i sa događajima na Kosovu 1981[58]. I Raif Dizdarević u svojim memoarima uzima pobunu na Kosovu kao okidač koji je srpske rukovodioce usmerio ka odlučnijem nastupu u organima federacije[59].

S druge strane, Stambolićevi zahtevi za efikasnijom intervencijom federalnih organa i za promenu postojećih odnosa unutar federacije učestali su od septembra 1984, kada je Savezni zavod za društveno planiranje obelodanio podatke koji su ukazivali na relativno zaostajanje privrednog rasta tzv. uže Srbije u odnosu na druge jugoslovenske republike[60]. Od tog trenutka, pa sve do konačnog prestanka funkcionisanja federalne države, najviši srpski funkcioneri bili su skoro jednoglasni u zahtevima za intervencijom federacije radi ispravljanja dispariteta i anomalija na unutrašnjem tržištu SFRJ i ekonomskim odnosima u zemlji. U ideološkom smislu on se naslanja na već pomenutu Pašićevu redakciju Kardeljeve doktrine o ostvarivanju samoupravnog jedinstva radničke klase na svim nivoima, uključujući tu i saveznu državu. Stambolić je u tom domenu u znatnoj meri proširio recentralistički program koji je zastupao Draža Marković, tako da on postaje ideološki kompleksniji, akciono kon-

58 „I što je vreme, nakon Titove smrti, više odmicalo, to su stavovi Srbije sve više dobijali na težini". Stambolić, *Put u bespuće*, str. 25. „Za nas u Srbiji rešavanje odnosa Srbije i pokrajina, posle pobune na Kosovu, bilo je od životnog značaja [...] (*Ibid*, 113).

59 Dizdarević, R., 2000, str. 88.

60 N. A., 1984a, Izvršno veće Skupštine SR Srbije o zaostajanju ove Republike. Neophodne i mere Federacije, *Politika*, 25. septembar, str. 1.

kretniji i politički sveobuhvatniji. Dok je Markovićeva kritika Ustava iz 1974, bila uglavnom konstitucionalna i naslanjala se na pravne argumente, Stambolić u polemici kombinuje elemente konstitucionalne, ideološke i ekonomske kritike primene pomenutog ustava.

U Stambolićevim izlaganjima ima dosta pozivanja na ideal uspostavljanja „samoupravnog jedinstva na svim nivoima", čime se predlog za promenama na nivou Federacije zadržavao u granicama vladajućeg sistema vrednosti. U gorepomenutom izlaganju održanom maja 1981. godine, on umesto insistiranja na državnom jedinstvu koristi floskulu „samoupravno zajedništvo i jedinstvo". Konceptu „nacionalnih ekonomija", pod kojima Stambolić podrazumeva ekonomije na nivou republika i pokrajina, on suprotstavlja model „samoupravnih ekonomija", koje počivaju podjednako na principu samostalnosti i na principu zajedništva.[61] U istom kontekstu kritike samodovoljnosti republičkih i pokrajinskih ekonomija, Stambolić je u intervjuu zagrebačkom *Vjesniku* datom u septembru 1981. upozoravao da će se „pluralizam samoupravnih interesa" izvrgnuti u „pluralizam podržavljenih interesa" ukoliko se ništa ne bude promenilo u načinu primene Ustava iz 1974.[62] Na ovaj način, Stambolić je srpske recentralističke pozicije koje su u drugim republikama označavane kao naginjanje ka etatizmu pokušao da učini legitimnim; štaviše, on ovim putem optužuje druge za greh etatizma koji on vidi na republičkom i pokrajinskom delokrugu vlasti.

Njegovo afirmisanje ideologije samoupravljanja u domenu prevazilaženja partikularnih etatizama dobija neočekivani izraz u zalaganju za „državu samoupravnih delegatskih skupština". Stambolić je, naime, u referatu koji je podneo na sednici CK SKS u septembru 1984, pozvao opštine da se suprotstavljaju „zatvaranju u organizacije udruženog rada, republike i pokrajine protiv opštinskih i regionalnih, federacija protiv republičkih i pokrajinskih [zatvaranja]". U ovom izlaganju Stambolić je razdvojio pojmove etatizma i države, tako što je njegova idealno-tipska država „samoupravna, delegatski organizovana država u obliku federacije, republike, pokrajine i opštine".[63] U referatu koji je podneo Gradskom Komitetu SK Beograda u oktobru 1983. Stambolić kritički sagledava posledice „izostanka samoupravnog ujedinjavanja". On, naime, smatra da „istinska deetatizacija" pored samoupravne decentralizacije i osamostaljivanja podrazumeva, „ma koliko to zvučalo paradoksalno", i proces

61 Stambolićevo izlaganje na sednici CK SK Srbije 6. maja 1981. godine, u: Stambolić, I., 1988, *Rasprave o SR Srbiji*, Zagreb, Globus, str. 23–4.

62 *Ibid*, str. 52.

63 *Ibid*, str. 90

ujedinjavanja i centralizacije. Bez ove druge objedinjujuće komponente sistem, prema Stambolićevom mišljenju, srlja u opasnost „decentralizovanog etatizma"[64]. Ovo je bio još jedan od pokušaja da se recentralističke tendencije srpskih rukovodilaca prikažu kao nešto što je u saglasju sa osnovnim ideološkim premisama na kojima je počivao jugoslovenski socijalizam.

Stambolić je i u domenu kritike efikasnosti donošenja odluka otišao nekoliko koraka dalje od Draže Markovića. Dok se Markovićeva kritika odnosila samo na proces donošenja odluka u Federaciji, Stambolić napominje da ti problemi postoje i na nivou radnih organizacija i municipalnih vlasti. Zapravo, jedini domen odlučivanja koji se odlikuje efikasnošću jesu republike i pokrajine. U tom kontekstu, na 18. sednici CK SKS, u novembru 1984, Stambolić je ustvrdio da „ne može u Federaciji biti više samoupravljanja nego što ga ima u republikama i pokrajinama."[65] Na republičkom savetovanju SKS, oktobra 1984, Stambolić za sve ove anomalije pronalazi uzrok u neravnomernom i neadekvatnom razvoju principa samoupravljanja na različitim nivoima društva i države.[66] U oblasti primene principa „usaglašavanja", on je na pomenutom savetovanju ukazivao na štetne posledice rasprostranjivanja ovog principa u gotovo svim domenima odlučivanja u Federaciji. Konsenzus se tako proširio iz oblasti određivanja i upravljanja opštim ciljevima razvoja, u kojem je njegova primena, prema Stambolićevom mišljenju, opravdana i potrebna, i na domen sprovođenja, pa čak i kontrole sprovođenja. Savezni saveti su, nastavlja Stambolić, postali „međurepublički komiteti", a napredovao je i razvoj „republičko-pokrajinskih nauka" koje su bile u službi pružanja podrške za političke stavove njihove zajednice.[67]

Savetovanje na kojem je Stambolić izneo ove stavove održano je i da bi se prodiskutovalo o aktuelnim polemičkim tonovima sa gorepomenute 14.

64 *Ibid*, str. 67.

65 N. A., 1984c, Završna reč Ivana Stambolića. Uvek smo bili partija promena, *Politika*, 25. novembar, str. 6-7.

66 Evo kako Stambolić to obrazlaže na savetovanju u CK SKS održanom 22. oktobra 1984: „Kako kod nas danas funkcioniše sistem odlučivanja od osnovne organizacije do Federacije? Izuzimajući republički i pokrajinski nivo, na kojem se odlučuje veoma jednostavno i lako o najkrupnijim stvarima, brzo, a ponekad i brzopleto, pa se to bez većih teškoća energično i sprovodi, u našem društvu – od osnovne ćelije do Federacije, se veoma teško i sporo dolazi do odluke. Nismo li blokirali udruženi rad, njegovu sposobnost da odlučuje i da vodi politiku? Nismo li blokirali sposobnost odlučivanja i na nivou Federacije? Nije li zastoj u razvoju samoupravljanja doveo do pogrešnog reprodukovanja republike i pokrajine, a samim tim i otežao funkcionisanje Federacije?" U: N. A., 1984b, Zadatke čitati iz života, *Politika*, 24. oktobar, str. 7-8.

67 *Ibid*.

Sednice CK SKJ održane prethodne sedmice. Stambolić u svom izlaganju stavlja naročiti akcenat i pruža bezrezervnu podršku nastupu Markovića. Štaviše, on veliki broj Markovićevih stavova proizvoljno promoviše kao stanovište koje je zauzeo CK SKJ. Očigledno je da je po pitanju kritike principa konsenzusa u odlučivanju u organima Federacije postojala značajna mera jedinstva među srpskim rukovodiocima. Izgleda, takođe, da je srpsko zauzimanje protiv prekomerne primene konsenzusa nailazilo i na podršku u drugim republikama. U pismu koje je Predsedništvo SFRJ poslalo Saveznoj skupštini 13. novembra 1984, a povodom utvrđivanja politike društveno-ekonomskog razvoja zemlje za 1985. našla se i preporuka koja je išla u pravcu Markovićevog i Stambolićevog rezonovanja[68].

Ova činjenica ukazuje da su srpski kadrovi izgleda imali jednu širu jugoslovensku koncepciju u okviru koje su očekivali podršku za svoje stavove i za promenu ekonomskih odnosa u zemlji. Naime, od kako su u Jugoslaviji počela da se razvijaju inflatorna kretanja, sve više se produbljuje jaz između manje razvijenih i razvijenih republika, u prvom redu Slovenije. Raif Dizdarević u svojim memoarima sa izvesnom dozom gorčine opisivao je pregovore sa slovenačkom stranom oko strukture razvojne politike u BiH koju su Slovenci hteli da uslovljavaju. Dizdarević se kritički osvrnuo i na slovenačku politiku „čuvanja stečenih pozicija i povlašćenog položaja u privredi". Naime, sa razvojem inflatornih kretanja na šteti su bile republike u kojima su „dominirale energetika, bazna industrija, proizvodnja sirovina, polufabrikata i hrane", jer su cene tih proizvoda bile određivane od strane savezne vlade. Takva je bila struktura privrede u BiH, ali i u Srbiji i drugim manje razvijenim republikama.[69]

Nasuprot njima, slovenačka ekonomija, koja je proizvodila pretežno finalne proizvode za potrebe tržišta, izvlačila je profit u uslovima inflacije. Naime, cene ovih proizvoda u maloprodaji nisu bile pod kontrolom države, i to su predstavnici drugih republika smatrali za svojevrsni monopol i nezasluženu privilegiju. Dizdarević kaže da je bosanska strana koristila ovaj argument protiv slovenačkih kritika na račun ekonomske politike u BiH. Državna intervencija bila je jedini put za promenu takvih ekonomskih odnosa, a slovenač-

68 „Predsedništvo ističe potrebu striktnog poštovanja ustavnih odredbi u rešavanju pitanja za koja je potrebna saglasnost republika i pokrajina, uz istovremeno suprotstavljanje zahtevima za primenu konsenzusa tamo gde to Ustavom nije predviđeno," (N. A., 1984, Pismo predsedništva SFRJ Skupštini Jugoslavije: Konsenzus samo po Ustavu, *Borba*, 14. novembar, str. 1–2).

69 Dizdarević, R., 2000, str. 76, 80. Videti o istom fenomenu u BiH tokom 60-tih i 70-ih godina: Kamberović H., 2017, *Džemal Bijedić. Politička biografija*, Sarajevo, Udruženje za modernu historiju, str. 132, 143, 146.

ki tipični odgovor BiH rukovodstvu bilo je njihovo etiketiranje etatizmom. Naime, Franc Popit je uz izvesnu meru nadmenosti rezonovao da je pristajanje uz etatizam nešto čemu po pravilu pribegavaju oni koji su nerazvijeni, naime, „onaj ko teško živi uvijek je spreman da podrži etatističke mjere koje će mu poboljšati život“[70].

Predlog stavova za pomenutu 14. Sednicu CK SKJ u 1984. sadržao je između ostalog i kritički odnos prema očuvanju gorenavedenih monopolskih pozicija u jugoslovenskoj ekonomiji. U dokumentu stoji da je neophodno „energično se suprotstaviti onima koji brane neopravdano stečene pozicije, monopolski i privilegovani položaj“. Ovo saznajemo iz izlaganja slovenačkog člana CK SKJ Andreja Marjanca, koji je ovakve zahteve odbacio ukoliko „se pod ovakvom formulacijom podrazumevaju razvijenije republike i autonomne pokrajine ili organizacije udruženog rada koje izvoze“.[71] U kontekstu otklanjanja takvog monopolskog položaja u formiranju cena, Ivan Stambolić je na uvodnom izlaganju na 17. Sednici CK SKS, 28. septembra 1984, govorio o potrebi „bržeg otklanjanja granskih i teritorijalnih dispariteta cena" na nivou organa federacije[72]. Srpski rukovodioci su verovatno očekivali da će, ukoliko se princip konsenzusa ukloni iz kolektivnog odlučivanja, na jugoslovenskom planu biti u stanju da dobiju podršku za svoje projekte iz manje razvijenih republika. Naime, ekonomske blagodeti tzv. monopola i privilegija uživala je samo Slovenija i možda donekle Hrvatska, znači u jugoslovenskim okvirima, srpska nastojanja za promenu *status quo*-a mogla su naići na podršku. Međutim, do dolaska Slobodana Miloševića na vlast u Srbiji, preglasavanja te vrste nisu bila na dnevnom redu srpskih rukovodilaca.

Već je u prethodnom delu rada napomenuto da su na sednicama Predsedništva CKSKJ, u septembru 1984, Stambolićeva i Markovićeva kritika sistema, tj. ustavnog poretka, ostale usamljene. Na 137. sednici Predsedništva CK SKJ, Stambolića je naročito pogađalo što su govornici iz drugih republika i obe pokrajine ukazivali na probleme u funkcionisanju sistema i tzv. subjektivnom faktoru, a ne na probleme sistema po sebi: „Posatirasmo se u stvari svi koji se zovemo subjektivnim faktorom i načinom kako radimo i koliko radimo, a više raditi ne možemo, a dugo govorimo o tome da način rada moramo

70 *Ibid*, str. 80–81.

71 SKJ, 1984, str. 25–6.

72 „Međutim, neophodne su i odgovarajuće mere u federaciji, kao što su, pre svega, promene u deviznom sistemu i brže otklanjanje granskih i teritorijalnih dispariteta cena, naročito cena električne energije i nekih proizvoda bazno-sirovinskog sektora, pa i smanjenje obaveza u podsticanju bržeg razvoja nedovoljno razvijenih," u: AS, đ2, CKSKS, k. 399, 17. Sednica CK SKS, 28. septembar 1984.

menjati a ne možemo da ga promenimo, mi smo zarobljenici jedne situacije i okolnosti sistema koji tako funkcioniše."[73] Primetno je takođe da je Stambolićeva retorika, iako u njoj ima i erudicije i suptilne ideologije, često znatno oštrija od Markovićeve. U odnosu prema tzv. policentričnom etatizmu, on sam na pomenutoj sednici priznaje da njegov nastup odudara od uobičajenog na partijskim forumima: „Mislim da je ovde ipak nedopustivo malo govoreno o republikama i pokrajinama. Ja rekoh malo grubo malopre, likvidirati elemente antiustavne pozicije republika i pokrajina."[74] Nedelju dana kasnije, na 138. sednici Predsedništva, Stambolić je govorio u potpuno drugačijem formatu, ali sa istim svetonazorom jačanja funkcija federacije. Tom prilikom je sofisticirano i gotovo filozofski razdvajao ustav i ustavne funkcije „po sebi i za sebe" i kontekst u kojem one doprinose ostvarivanju funkcija federacije. Stambolić je, razumljivo, njihovu instrumentalnu svrhu stavljao ispred predočenog ontološkog konteksta 'po sebi' i 'za sebe'.[75]

Ostaje još jedan aspekt Stambolićevog recentralizma koji je u određenoj meri kontroverzan, a kome treba posvetiti pažnju. Radi se, naime, o njegovom čestom insistiranju na nesmetanom kretanju robe i usluga na čitavom jugoslovenskom prostoru. Stambolić se zalagao za jedinstveno jugoslovensko tržište, iako je zastupao interese republike koja je bila malo ispod jugoslovenskog proseka ekonomske razvijenosti. Očekivalo bi se da ovakvu doktrinu zastupaju ekonomski razvijenije republike koje bi mogle i da se u potpunosti okoriste prednostima slobodne trgovine. Izgleda da Stambolić u ovom slučaju, svesno ili nesvesno, političkom rezonovanju daje primat u odnosu na ekonomsku logiku[76]. Uostalom, i njegova argumentacija ovog svojevrsnog samoupravljačkog ekonomskog liberalizma je više ideološka i politička nego ekonomska.[77] Razu-

73 NMB, 137. sednica P. CKSKJ od 17. septembra 1985 u, AJ, 507, f. 440, str. 25/3 BB.

74 *Ibid*,str. 27/1 AZ.

75 NMB, 138. sednica P. CKSKJ od 24. septembra 1985, AJ, 507, f. 440, str. 8/2 JM, 8/3 JM, 9/1 SG, 9/2 SG.

76 Možda kao odgovor na ovo kontinuirano insistiranje srbijanskih recentralista, Stipe Šuvar je krajem osamdesetih u nekoliko navrata rezonovao o očekivanim negativnim efektima koje bi jedinstveno jugoslovensko tržište imalo na nerazvijene i manje ravijene delove SFRJ, v. Šuvar, S., 1989, *Nezavršeni mandat. Tom I: Kakav socijalizam, kakva Jugoslavija?*, Zagreb, Globus, str. 168, 324. 357.

77 „[...] tendencije da se tržište istisne skoro uvek jačaju etatizam. A potiskivanje jedinstva jugoslovenskog tržišta je u mnogo čemu dovelo do jačanja decentralizovanog etatizma, koji lako može postati osnova svakog nacionalizma. Kada smo u Ustavu zapisali da ćemo ekonomske odnose regulisati samoupravnim sporazumima i dogovorima rukovodili smo se revolucionarnim ciljem da sve više samoupravno usklađujemo različite interese. [...] Umesto da se konflikti materijalnih interesa razrešavaju na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu, gde je mesto takvom sukobljavanju, ti konflikti se ponovo sele u političke odnose

mljivo je stoga da zahtev za slobodnom trgovinom unutar SFRJ kombinuje sa restrikcijama koje treba nametnuti u spoljnoj trgovini. Na tu temu je govorio u intervjuu listu *Komunist*, avgusta 1985. On navodi, na primer, kako se pšenica iz Vojvodine izvozi, a u isto vreme po višoj ceni uvozi iz inostranstva od strane Kosova ili područja uže Srbije. Trepča izvozi rudu, koje onda nema za Valjaonicu bakra u Sevojnu ili Fabriku kablova u Svetozarevu.[78] Ove proizvode i repromaterijal trebalo je sačuvati za privredne subjekte u zemlji.

Ideja samoupravnog, ekonomskog i državnog „zajedništva" je od strane recentralista, bila zastupana po svaku cenu i u svim okolnostima. Stambolić je, kao vatreni pobornik jačanja ingerencija federalne države i ostvarivanja državnog jedinstva unutar SR Srbije, imao u jugoslovenskim krugovima reputaciju koja je bila blizu onoj koju je uživao Draža Marković[79]. I on sam je, poput Markovića, bio svestan da su ga u drugim republikama smatrali za nepomirljivog pristalicu centralizma, dok su ga u pokrajinama smatrali eksponentom srpskog nacionalizma. U vreme Osme sednice, Stambolić je upravo zbog takve svoje reputacije ostao bez podrške pokrajinskih delegacija, ali i bez podrške koja bi dolazila iz drugih jugoslovenskih sredina.[80] Između ostalog, Milošević je stoga od strane rukovodstava u pokrajinama i u drugim republikama bio doživljavan kao manje zlo od istaknutih recentralista prethodnih generacija.

6. BUCA PAVLOVIĆ I SLOBODAN MILOŠEVIĆ

Dragiša Buca Pavlović bio je prvi istaknuti srbijanski političar koji je javnost upozorio na dalekosežne posledice koje će na društvene odnose u Srbiji i Jugoslaviji imati Miloševićeva zapaljiva politička retorika i neodgovorni štampani mediji pod njegovom kontrolom[81]. On se na položaju predsednika Gradskog komiteta Organizacije Saveza Komunista Beograda nalazio relativno kratko vreme, naime od maja 1986, pa do događaja vezanih za Osmu sedni-

između republika i pokrajina gde ne samo što im nije mesto, nego gde se često izrođuju u međunacionalne, odnosno republičke i pokrajinske nesporazume i razmirice," u: AS, đ2, CKSKS, k. 399, 17. Sednica CK SKS, 28. septembar 1984, str. 20.

78 Stambolić, I., 1988, str. 125.

79 Stambolić je barem na nivou SR Srbije mogao da da oduške svojim frustracijama. Na pomenutoj 18. sednici CK SKS podvukao je da je ovo telo „centralni, a ne zajednički komitet", takođe, da je ono „centralno političko telo i rukovodstvo SKS – a ne stecište predstavnika regiona i pokrajina" (N. A., 1984c)

80 Stambolić, I., 1995, str. 113.

81 Pavlovićevo istupanje pred novinarima od 11. septembra 1987. godine v. Pavlović, D., 1988, *Olako obećana brzina*, Zagreb, Globus, str. 94–9.

cu septembra 1987, a njegovo smenjivanje sa tog položaja bila je ključna tačka dnevnog reda pomenute sednice. Govor koji je Pavlović održao tom prilikom predstavlja verovatno poslednji pokušaj odbrane tekovina i vrednosti jugoslovenskog socijalizma u domenu politike međunacionalnih odnosa na srpskoj političkoj pozornici.[82] Prvi otvoreni kritičar Miloševića, bio je i prvi partijski funkcioner koga je Milošević uklonio na svom putu za preuzimanje vlasti. Uklanjanje Pavlovića i kasnije Stambolića sa političke scene u Srbiji uklonilo je poslednje relevantne pobornike ideja levice, koja kao relevantna politička opcija nije postojala i ne postoji u (post-)tranzicionoj Srbiji.

Pavlović bi, po svemu navedenom, trebalo da na svaki način predstavlja suprotnost političkom profilu Slobodana Miloševića. Ipak, za potrebe ove studije, a u kontekstu definisanih terminoloških određenja, Pavlović će biti prepoznat kao deo recentralističke škole političkog delovanja, kojoj je pripadao i Milošević. Tokom njegove kratkotrajne političke karijere, Pavlović se izjašnjavao na partijskim forumima i po pitanju pokrajinskih autonomija i po pitanjima funkcionisanja federacije. U oba ova pitanja, on je sledio politički kurs Ivana Stambolića, koji je u Pavlovićevoj interpretaciji formulisan na jedan apstraktniji i više akademski način. Takođe, ono što je na prvi pogled uočljivo je činjenica da u ovim problemima Pavlović unosi još više pozivanja na ideološke postulate radničkog samoupravljanja.

Baveći se problemima nefunkcionisanja jedinstvenog jugoslovenskog tržišta i „autarkičnosti" jugoslovenskih ekonomija, Pavlović ocenjuje da se tu radilo o neustavnom preuzimanju ingerencija „vrhovne arbitraže" od strane republika i pokrajina. Pravo „vrhovne arbitraže" po Pavloviću pripadalo je samo „udruženim radnicima" koji su bili pozvani da razvijaju svoje odnose u okvirima sistema „pluralizma samoupravnih interesa". Sve drugo Pavlović žigoše kao etatizam na nacionalnom, regionalnom, opštinskom, republičkom i pokrajinskom nivou ili na nivou organizacije udruženog rada. Zatvaranje u autarkične krugove ekonomije on vidi ne samo kao jednu od anomalija sistema već kao nešto što ugrožava sveukupni razvoj socijalizma u zemlji: „Udruživanje rada je nešto sasvim drugo od „republikanizacije-pokrajinizacije" ili „ourizacije" ekonomije. Da li ćemo usporiti ili ubrzati naš put u socijalizam i komunizam ako nam se i dalje privrede republika, pokrajina, regiona budu razvijale kao manje-više autarkične privredne strukture? I da li „autarkizacija" vodi u socijalizam ili nekim drugim putem – možda putem unatrag?"[83]

82 *Ibid*, str. 172-88.

83 Pavlović, D., 1986, *Pitanjem na odgovore*, Beograd, BIGZ, str. 54–55.

Komentarišući trendove ekonomskog osamostaljivanja federalnih jedinica i odsustva direktnih investicija iz razvijenijih u manje razvijene republike, Pavlović ove pojave kritikuje sa osnovnih pozicija marksizma. Naime, težnje ka zatvaranju ekonomija se objašnjavaju nastojanjem „ljudi da višak rada zadrže za sebe".[84] Iako to nije rečeno na eksplicitan način, ovo rezonovanje stavlja znak jednakosti između egoizama pokrajinsko-republičkih nomenklatura i ponašanja koje se očekuje u uslovima klasičnog kapitalizma. U uslovima vladajuće ideologije radničkog samoupravljanja, ovo je bila svakako oštra kritika ideoloških istomišljenika.

Slobodan Milošević se u užem krugu srpskog rukovodstva nalazio od kraja 1983. godine i sve do posete Kosovu Polju aprila 1987. godine on nije pokazivao naročiti interes za tzv. Kosovsko pitanje. U zbirci njegovih javnih nastupa, na prvi pomen kosovskog problema nailazimo tek u junu 1986. na savetovanju predsednika Okružnih komiteta Organizacija SKJ. O krizi na Kosovu, pored ostalih tema, Milošević govori i političkom aktivu Kragujevca u decembru 1986. Iako je kod Ivana Stambolića u to vreme već došlo do značajnog ublažavanja retorike prema Kosovu, Milošević je još uvek govorio starim jezikom kojim su se pojave na Kosovu određivale neposredno posle pobune 1981. Dok Stambolić u to vreme ukazuje na moguće puteve saradnje sa novim pokrajinskim rukovodstvom (Azem Vlasi i Kaćuša Jašari), kod Miloševića su pojave na Kosovu žigosane jednostavno kao „kontrarevolucija", a rešavanje problema kao „uklanjanje posledica kontrarevolucije".[85] Izuzimajući ova dva uzgredna pominjanja situacije na Kosovu, u kojima se možda prepoznaje zametak buduće oštre Miloševićeve retorike, problematika južne autonomne pokrajine SR Srbije izgleda da nije preterano okupirala Miloševića na početku njegove političke karijere.

O Miloševićevoj nezainteresovanosti za Kosovo svedočio je i Ivan Stambolić. Navodno, i njega (Stambolića) je ubeđivao da se okanu pokrajina i da se okrenu rešavanju jugoslovenskih problema[86]. Danas može zvučati paradoksalno da su problemom pokrajina u tom periodu bili mnogo više okupirani njegovi kasniji protivnici Draža Marković, Ivan Stambolić i Buca Pavlović – političari koje je Milošević uklonio iz politike zbog navodnog protivljenja rešavanju kosovskog problema. Miloševićev recentralizam se u tom početnom periodu ispoljavao u zalaganju za jedinstveno jugoslovensko tržište i za efikasniji nastup federalnih organa vlasti. Naročito često, Milošević se bavi problemom

84 *Ibid*, str. 52–3.
85 Milošević, S., 1989, *Godine raspleta*, Beograd, BIGZ, str. 97–8, 121–4.
86 Stambolić, I., 1988, str. 165.

integracije tržišta, temom koju pokreće gotovo na svakom javnom nastupu. U potpuno razvijenoj formi, ovi argumenti se nalaze u izlaganjima Miloševića i Stambolića na 17. i 18. Sednici CK SKS 1984, tako da je teško ustanoviti kome bi pripadalo autorstvo za njeno koncipiranje[87]. U svakom slučaju, Milošević je u nastupajućem periodu mnogo više insistirao na ovom pretežno ideološkom konceptu samoupravne integracije nego što je to bio slučaj sa Stambolićem.

Na pomenutoj sednici u septembru 1984. godine, postojanje smetnji u funkcionisanju jedinstvenog tržišta on određuje kao „suštinsko političko pitanje koje ugrožava opstanak sistema". Sve smetnje i prepreke njegovom ostvarivanju Milošević proglašava neustavnim, s obzirom da krše normu čl. 254. Ustava SFRJ koji sankcioniše stavljanje u neravnoparavan položaj privrednih subjekata na teritoriji SFRJ po ma kom osnovu.[88] Na 18. Sednici CK SKS u novembru 1984. godine gotovo celo njegovo izlaganje posvećeno je problemima koji dolaze od neintegrisanog sistema samoupravnih organizacija (OOUR-i, radne organizacije, složene organizacije, SIZ-ovi, pokrajine, republike, opštine itd) čije „administracije brane jedne od drugih prava 'svoje' radničke klase"[89]. Milošević insistira da govori u ime radničke klase i njenih interesa, a njegova retorika ima primesa populizma. Takođe, poput Ivana Stambolića, on zahtev za jedinstvenim unutrašnjim tržištem kombinuje sa inicijativom za uvođenjem kontrole u domenu spoljne trgovine.[90]

Miloševićeve recentralističke koncepcije ogledale su se i u nastavljanju Pašićevih koncepcija i ponavljanju zahteva Draže Markovića i Petra i Ivana Stambolića u pravcu osposobljavanja institucija federacije za efikasno donošenje odluka. U prvim godinama bavljenja politikom, sve do aprila 1987, pa čak i nadalje, Milošević u ovaj domen recentralizma ne unosi ništa novo, već uglavnom sledi logiku i argumente Pašića, Markovića i Ivana Stambolića[91]. U svim koncepcijskim detaljima njegov recentralizam u periodu do aprila 1987. bio je

87 Videti Miloševićevo uvodno izlaganje od 21. juna 1984, u AS, CKSKS, f. 399, 16. Sednica CK SKS, str. 7–9 i Stambolićevo uvodno izlaganje na 17. sednici istog foruma 28. septembra 1984, u AS, đ2, CKSKS, k. 399, 17. Sednica CK SKS, 28. septembar 1984, str. 17–8, 20–23.

88 Slobodan Milošević uvodno izlaganje, u AS, đ2, CKSKS, k. 399, 16. Sednica CK SKS, str. 7–9

89 Milošević, S., 1989, str. 31–2.

90 „Radnici su masovno toga svesni. Radnik ne prihvata da na granici dve republike, ili čak dve opštine, mora da preseda iz autobus u autobus, kada to već ne čini kada putuje u inostranstvo. Seljak ne prihvata da ga na republičko-pokrajinskoj granici sačekuje milicija da bi mu pretresala tovar. Naš čovek se ne slaže s tim da se na pruzi mimoilaze vozovi natovareni istom robom, od kojih jedan vozi izvezeno, a drugi skuplje uvezeno" (*Ibid*, str. 31–2).

91 *Ibid*, str. 119–20, 190.

umereniji i manje ubedljiv od onog koji su zastupali Ivan Stambolić, Marković i Pavlović. Treba takođe napomenuti da su (do aprila 1987) njegova nastojanja ka recentralizaciji na nivou Jugoslavije bila daleko više istaknuta od onih u domenu ustavno-pravnog „objedinjavanja" SR Srbije. U domenu praktične politike, a naročito posle događaja u Kosovu Polju 1987, prioriteti Miloševićevog recentralizma su se u celosti izmenili.

U periodu 1987–1989 delokrug njegovih aktivnosti u potpunosti je preusmeren na problem statusa pokrajina i drugih unutrašnjih pitanja SR Srbije. Čini se kao da su „događanje naroda", „antibirokratska revolucija" i razračunavanje sa „kontrarevolucijom" na Kosovu i smenom rukovodstava u Vojvodini i Crnoj Gori u celosti potisnuli bavljenje pitanjima federacije.[92] U trenutku kada se ponovo okrenuo saveznoj državi, to je bilo više u svojstvu separatiste i protivnika državnog jedinstva, nego u proklamovanom duhu koncepcija koje su razvijali recentralisti pre njega. Milošević, koji je godinama unazad na svim partijskim forumima raspredao priču o značaju jedinstvenog jugoslovenskog tržišta, ostaće na kraju zapamćen po nametanju ekonomskog embarga Republici Sloveniji u decembru 1989. Principijelni recentralista se ne bi odlučio da uvede takav embargo bez obzira na razmere eskalacije političkih međusobica sa slovenačkim rukovodstvom[93].

Reputaciji jednog recentraliste, takođe, ne ide u prilog kontinuirano protivljenje odlukama i merama savezne vlade – SIV-a, na čelu sa Antom Markovićem[94]. Kada je Draža Marković svojevremeno tražio veće ingerencije za savezne organe vlasti, to je bilo u vreme vlada Mitje Ribičića, Džemala Bijedića i Milke Planinc i sadržavalo je principijelno zalaganje za određeni profil institucija, bez obzira na to čija kadrovska kombinacija je u tom trenutku na vlasti. Da je Milošević bio principijelni recentralist, on bi morao da podrži autoritet saveznih organa vlasti bez obzira na njihov personalni sastav. Takve principijelnosti, međutim, kod njega nije bilo. Verovatno najizrazitiji primer Miloševićevog urušavanja institucija zajedničke države predstavlja upad

92 Za hronologiju i razvoj glavnih događaja u tom periodu v. Vladisavljević, N., 2020, *Antibirokratska revolucija*, Beograd, Arhipelag.

93 Za kontekst, implikacije i neposredne posledice ekonomskog embarga koji je Socijalistički Savez Radnog Naroda SR Srbije uveo Sloveniji v. Nikolić, K., 2019, *Jugoslavija, poslednji dani, 1989–1992. knj. 1. Svi Srbi u jednoj državi*, Beograd, Službeni glasnik, str. 123–8. Za sagledavanje Miloševićevog odnosa prema saveznoj državi i njenim institucijama v. Popović, S., Kako smo branili Jugoslaviju, u: Sonja Biserko, (prir.), 2004, *Milošević vs. Jugoslavija (knj. 1)*, Beograd, Helsinški odbor za ljudska prava, str. 11–40.

94 O netrpeljivosti koju je Miloševićev režim pokazivao prema Anti Markoviću i politici SIV-a v. Nikolić, K., 2019, str. 58–63.

u monetarni sistem SFRJ i primarnu emisiju Narodne banke Jugoslavije u decembru 1990 – januaru 1991. Tom prilikom je Republika Srbija nelegalno „pozajmila" dinarski iznos u protivvrednosti od 1,4 milijardi tadašnjih dolara za potrebe republičkog budžeta[95].

Jedan recentralista Markovićevog, Pavlovićevog ili Stambolićevog kova sigurno ne bi u Ustavu Republike Srbije, koji je donet u vreme postojanja savezne države 28. septembra 1990, uneo odredbu kojom se proklamuje da je ova federalna jedinica „suverena i nezavisna". Srđa Popović je u svojoj uticajnoj studiji koncipiranoj i kao optužnica za veleizdaju, ukazivao na član 2. stav 1. pomenutog ustava koji omogućuje zavođenje posebnih taksi i posebnog poreza na promet robe proizvedene u drugim jugoslovenskim republikama[96]. Na ovaj način je embargo prema slovenačkoj robi ne samo legalizovan nego i utemeljen u najvišem pravnom aktu. Model embarga i trgovinskog protekcionizma mogao se nadalje primenjivati i prema privrednim subjektima iz drugih republika. Čovek koji je u jugoslovenskoj politici bio najprepoznatljiviji po zalaganju za jedinstveno tržište, svega nekoliko godina kasnije stvorio je institucionalni sistem ograničenja unutrašnje trgovine u zemlji. Zapravo, sledeći hronologiju Miloševićevih javnih nastupa, temat o jedinstvenom jugoslovenskom tržištu poslednji put nalazimo u njegovom izlaganju na Konferenciji SK Srbije u novembru 1988[97]. Embargo Sloveniji je proglašen svega godinu dana kasnije u decembru 1989. Tom brzinom su Miloševićeve „principijelne" koncepcije preinačavane u njihovu potpunu suprotnost.

Šta je onda ostalo od Miloševićevog deklarativnog recentralizma u periodu posle 1989? U jednoj nategnutoj formi, njegove neuspele kombinacije preglasavanja na XIV Kongresu SKJ i Predsedništvu SFRJ mogle bi se izvoditi kao krajnje konsekvence dugoročnog razvoja recentralističkih koncepcija u Srbiji[98]. To bi bila ona „logika" o kojoj govori Latinka Perović, logika unutrašnjeg konflikta koja se nije mogla kontrolisati i koja je vodila oružanom sukobu. Bliski saradnik Miloševića u to vreme, Borisav Jović, navodi da je Miloševićevo insistiranje na sazivanju poslednjeg partijskog kongresa imalo za cilj

95 Tašić, P., 1993, *Kako sam branio Antu Markovića*, Skopje, Mugri 21, str. 58–9; Jović, B., 1995, *Poslednji dani SFRJ. Izvodi iz dnevnika,* Beograd, Politika, str. 239: Popović, S., 2004, str. 24–5. Ustavni sud Jugoslavije je naknadno ocenio zakon koji je za ovu svrhu donela Skupština Srbije kao neustavan, v. Miletić, A. R., Arbitrarni konstitucionalizam. Ustavni sud Jugoslavije 1988–1991, u: Perović L. et al., (ur.), 2021, *Jugoslavija: Poglavlje 1980–1991*, Beograd, Helsinški odbor za ljudska prava, str. 241.

96 Popović, S., 2004, str. 23.

97 Milošević, S., 1989, str. 278.

98 Nikolić, K., 2019, str. 128–46, 355-8; Jović, B., 1995, str. 276–8.

da se upotrebi glasačka snaga delegata iz Srbije i srpskih delegata iz drugih jugoslovenskih republika[99]. To je, dakle, trebalo da bude prva efikasna realizacija dugogodišnje priče recentralista o „efikasnom", „većinskom", „najdemokratskijem" načinu donošenja odluka uz prenebregavanje „nedemokratske" prakse konsenzusa i usaglašavanja. Jović dodaje da se Milošević u proceduri organizovanja kongresa nije konsultovao ni sa kim. To je, ipak, potpuno odudaralo od načina donošenja odluka i priprema za forume kojima su pristupali prethodni recentralisti.

Dakle, ako se izuzmu ishitrene i nepripremljene kombinacije preglasavanja koja je Milošević hteo da izvede na poslednjem Kongresu SKJ i Predsedništvu SFRJ, na njegovom recentralističkom repertoaru preostale su posle 1989. godine jedino čvrste veze koje je održavao sa vrhom komandne strukture JNA[100]. U osnovi, bilo koje od pomenutih nastojanja na jugoslovenskom planu, iako se može projektovati kao ekstremna krajnja konsekvenca srpskog recentralizma, ima jako malo ili nimalo zajedničkog sa načinom koncipiranja i sprovođenja ovih ideja od strane recentralista koji su prethodili Miloševiću. Milošević se nije u potpunosti uklapao u definiciju recentralista ni pre, ni posle aprila 1987. godine. Iako je neke od postulata ove ideologije doveo do ekstremnih konsekvenci, on u ideološkom smislu, u najmanju ruku nije bio principijelan recentralista. Savremenici, uostalom, svedoče kako kod Miloševića za sve vreme njegovog bavljenja politikom nije bilo jasnih ideoloških opredeljenja. Draža Marković u intervjuu za *Radio Slobodnu Evropu* u tom smislu kaže: „Ja mislim da Slobodan Milošević nije ništa. Niti je socijalista, niti je komunista, niti je nacionalista. On je ono što mu u određenom trenutku treba.[101]" U tom kontekstu, Miloševićevo nasilje nad institucijama i ishitreni pokušaji preglasavanja na federalnom nivou mogu se jednostavno izvoditi iz njegovog političkog pragmatizma i u tom slučaju nemaju nikakve veze sa bilo kakvim ideološkim opterećenjima iz prethodnog vremena.

7. ZAKLJUČAK

Analiza političkih odluka i sadržaja javnih nastupa istaknutih srbijanskih političara koji su bili predmet istraživanja ove studije (Draže Markovića, Petra i Ivana Stambolića, Dragiše Pavlovića i Slobodana Miloševića) pokazuje znatne podudarnosti u pogledu njihovog nastojanja za promenom statusa

99 Jović, B., 2001, *Knjiga o Miloševiću*, Beograd, IKP „Nikola Pašić", str. 52–4.

100 Jović, B., 1995, str. 159–60, 162–3, 166–7, 170–1, 174–7.

101 Mihajlović, B., 2008, *Dragoslav Marković: Diskontinuitet*, (http://www.slobodnaevropa.org/a/1045349.html, 1. 7. 2016).

autonomnih pokrajina i preuređivanjem federalnog uređenja zemlje u gotovo dvodecenijskom vremenskom rasponu. Na federalnom nivou, njihovi zahtevi odnosili su se na omogućavanje efikasnog funkcionisanja saveznih organa vlasti i na uspostavljanje jedinstvenog jugoslovenskog tržišta. Ta se efikasnost u njihovim interpretacijama mogla postići potiskivanjem ili potpunim ignorisanjem ustavne procedure „usaglašavanja stavova" i uspostavljanja konsenzusa između svih subjekata federacije. Opravdano i neopravdano, ovi kontinuirani zahtevi srbijanskih političara su u drugim republikama doživljavani kao refleks navodno uvek prisutnog srpskog unitarizma i pokušaja za majorizacijom na jugoslovenskom nivou.

Povodeći se za određenjem koje je u svojim knjigama koristila Sabrina P. Ramet, ovaj politički program je u prethodnim poglavljima određen kao recentralizam, njegovi protagonisti kao recentralisti, cilj kome su težili kao recentralizacija zemlje. Analiza javnog govora i programskih opredeljenja koja je Slobodan Milošević zastupao u periodu između 1984. i marta 1989, pokazuje značajnu podudarnost sa proklamovanim političkim ciljevima ostale četvorice istaknutih recentralista koje su na javnim forumima Srbije i Jugoslavije iznosili u periodu od marta 1971. do septembra 1987. Ovo dovodi u pitanje uobičajenu javnu percepciju u kojoj se oni podrazumevaju kao Miloševićevi ideološki protivnici. To je zato što se danas akcenat stavlja na događaje tokom i posle Osme sednice kada oni postaju nepomirljivi protivnici. Takođe, već tokom 1989. Miloševićev modus operandi se više ne uklapa u format jednog recentraliste.

Miloševićev recentralizam je dugo vremena koncentrisan u zahtevima za ostvarivanje jedinstvenog jugoslovenskog tržišta. To je bila njegova sverešavajuća formula, mantra koju pominje gotovo u svakoj prilici od septembra 1984. do novembra 1988. Svega godinu dana posle ovog poslednjeg zabeleženog zalaganja za slobodno jugoslovensko tržište, on će početi sistematski da ga urušava. Miloševićev odnos prema SIV-u, Narodnoj banci Jugoslavije i ostalim saveznim institucijama je od 1989. godine u tolikoj meri destruktivan da se on ne može više smatrati recentralistom, ni u ideološkom ni u faktičkom smislu. Pravnik, advokat i građanski aktivista Srđa Popović njegovu politiku i Ustav Srbije koji je donet njegovim zalaganjem određivao je kao „separatističke", a istovetna je i ocena Raifa Dizdarevića, koji je podsećao „koliko je, kao takav," srpski separatizam „hranio druge separatizme" u Jugoslaviji.[102]

S obzirom na dugoročni pritisak za promene i uticaj koji su generacije srpskih recentralista imale u unutrašnjoj politici socijalističke Jugoslavije, primereno je postavljati pitanja o opravdanosti njihovih nastojanja i posledi-

102 Dizdarević, R., 2000, str. 292.

cama njihovih uporno postavljanih zahteva. Naime, da li je gotovo dve decenije kontinuiranih nastojanja za promenom unutrašnjeg uređenja zemlje potkopavalo „ravnotežu snaga" na kojoj je počivala SFRJ? Da li su srpski zahtevi za recentralizacijom izazivali refleksni odgovor u smislu intenziviranja zahteva za veću samostalnost republika kojima su odgovarala ustavna rešenja iz 1974? Da li se Miloševićeva politika prema Jugoslaviji ukazuje kao produžetak politike recentralista ili se radi o anomaliji i nasumičnom decizionizmu jednog neodgovornog pojedinca?

Na ova pitanja teško je dati jednostavan i jednoznačan odgovor. Najpre, da li se recentralisti mogu posmatrati kao subverzivni element u kontekstu održavanja ravnoteže snaga u jugoslovenskom federalizmu? Da bismo odgovorili na ovo pitanje, možemo poći od premise da su zahtevi za promenom političkog sistema u federaciji bili legitimni sve dok su se zasnivali na proceduri ili unutrašnjim pravilima igre koja svi prihvataju. Analiza izložena u ovom radu pokazuje da je to, manje-više, bio slučaj u gotovo čitavom periodu kojim se bavi ovaj rad. Naime, srbijanski recentralisti od Petra Stambolića i Markovića do Pavlovića, pa i Miloševića u prvom delu njegove karijere, nisu pokušavali da svoja rešenja nametnu drugima, već su pokušavali da ih ostvare poštujući princip usaglašavanja i konsenzusa federalnih jedinica. Čak i kad predlažu da forma donošenja odluke bude glasovima većine (tj. preglasavanjem, bez konsenzusa), oni nastoje da takva odluka bude primljena od strane svih, znači, konsenzusom. U tom smislu bi sa prethodno navedenim rezervama mogla da stoji gorepomenuta tvrdnja Dejana Jovića o kontinuitetu pristajanja uz Kardeljeve koncepcije u srbijanskom političkom i partijskom rukovodstvu od 1966. do 1989. Iako principijelno, koncepcijski i suštinski protiv konsenzusa, sve generacije recentralista do 1989. prihvatale su i uvažavale konsenzus kao zalogu održanja zajedničke države. U pojedinim situacijama, oni su čak aktivirali i pravo veta kako bi formalnim ili neformalnim putem zaustavili donošenje odluka koje im nisu odgovarale.

Sistem jugoslovenskog federalizma mogao je da opstojava i sa tako suprotstavljenim koncepcijama kakve su bile srpska i recimo slovenačka, sve dok su njihovi protagonisti ostajali u granicama onoga što je bilo suštinski legitimno ophođenje u datom sistemu, a legitimno je bilo samo ono oko čega se svi subjekti federacije dogovore. Srbijanski recentralisti (pre 1989) nisu nikada prelazili taj institucionalni Rubikon koji bi otvarao proces preglasavanja među predstavnicima federalnih jedinica i pokrajina. U tom smislu, Miloševićevi jednostrani akti tokom 1989. i pokušaji preglasavanja drugih u periodu 1990–1991. mogu biti sagledani u dve ravni. Oni po načinu izvođenja nemaju mnogo veze sa izvornim koncepcijama recentralizma, ali u isto vreme, oni su i krajnja ekstremna konsekvenca ove ideologije. U kojoj formi je uostalom

sprovođenje zahteva za „uvažavanjem većinske volje" i prevazilaženjem međurepubličkog konsenzusa moglo da bude legitimno, tj. prihvaćeno od svih? Srpski zahtev za preglasavanjem opterećivao je unutrašnje prilike u zemlji, ali je bio legitiman, tačnije bio je legitiman sve dok neko od recentralista ne odluči da ga na svoju ruku sprovede u delo. Znači, kao principijelni zahtev, on je bio u najmanju ruku štetan i onemogućavao je nesmetano funkcionisanje sistema, kao model praktične politike, on je potkopao temelje zajedničke države.

Da li je slovenačko udaljavanje od Jugoslavije imalo neke veze sa dugoročnim srbijanskim zahtevima za recentralizacijom? Čak i da su ove dve pojave bile u uzročnoj vezi, to nije nužno moralo da dovede do otvorenog sukoba ili do smanjivanja institucionalnog kapaciteta države. Svi zahtevi za promenama u Jugoslaviji mogu se smatrati legitimnim sve dok nisu podrazumevali primenu jednostranih akata na štetu drugih i sve dok osnovni kanali usaglašavanja funkcionišu. Drugo pitanje je koliko su ovi reciprocitetni zahtevi, iako opravdani, smanjivali funkcionalnost sistema kao celine.

Svakako da su oba elementa srpskog recentralizma (pitanje autonomija i „efikasno" donošenje odluka u organima federacije) uznemiravali političke elite u drugim jugoslovenskim republikama. Ako već govorimo o kontinuitetima i o specifičnoj političkoj kulturi koja se razvija na partijskim forumima u SR Srbiji u gotovo čitavom posleratnom periodu (A. Ranković–P. Stambolić–D. Marković–I. Stambolić–D. Pavlović–S. Milošević), treba pomenuti i kratkotrajni diskontinuitet alternativne partijske elite i drugačije političke kulture koja se razvila iz krugova tzv. srpskih liberala. Nikezić, Perović, Popović i Tepavac bili su mnogo spremniji da prihvate decentralizaciju zemlje, emancipaciju albanske manjine i značajne ingerencije koje su date autonomnim pokrajinama, nego što je to bio slučaj sa recentralistima, od kojih su neki bili potpuno nekompatibilni sa duhom tih političkih promena. Tito je političkim obračunom sa srpskim liberalima 1972. iza sebe ostavio nerazrešenu, zapravo konfliktnu situaciju: odlukom da u isto vreme (kon)federalizuje Jugoslaviju i da u najvećoj republici ostavi na vlasti privrženike centralizma, on je toj zemlji u nasleđe ostavio dugoročnu unutrašnju nestabilnost.

Na kraju, moram reći da se ne slažem u potpunosti sa *post mortem* dijagnozom Dejana Jovića o postupnom odumiranju SFRJ, a ne pristajem, naravno, ni na fatalističke i u osnovi teleološke projekcije dezintegracije zemlje kao posledice konstitucionalnih promena 1974. Naime, i pored trendova dezintegracije koji su bili očiti i u konstantnom jačanju, treba uzeti u obzir i činjenicu da je pomenuta 'federacija ravnoteže' ipak bila funkcionalna država značajan broj godina i to uprkos – ili možda upravo zahvaljujući – procesu usaglašavanja i uspostavljanja konsenzusa. Naime, čitave 23 godine od donošenja prvih ustavnih amandmana i čitavu deceniju nakon smrti vrhovnog arbitra, pred-

stavnici republika i pokrajina su uspevali da pronađu formate zajedničkog donošenja odluka. Primerenim mi se čini i pitanje da li je Jugoslavija odumirala i naposletku umrla zbog inherentnih problema koji su proisticali iz procesa usaglašavanja subjekata federacije, ili je prestala da postoji onda kada je jedan od tih subjekata odlučio da prestane da se usaglašava? Neposredni sled događaja u vreme raspada SFRJ sugeriše da je posredi bila upravo ova druga okolnost.

BIBLIOGRAFIJA

Literatura

1. Bešlin, M., 2022, *Ideja moderne Srbije u socijalističkoj Jugoslaviji knj. 1*, Novi Sad i Beograd, Akademska knjiga i Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
2. Vladisavljević, N., 2020, *Antibirokratska revolucija*, Beograd, Arhipelag.
3. Ćosić, D., 2002 *Piščevi zapisi, 1981–1991*., Beograd, Filip Višnjić.
4. Dimić, Lj., 2001, *Istorija srpske državnosti knj. 3: Srbija u Jugoslaviji*, Novi Sad, SANU ogranak NS, Beseda, Društvo istoričara Južnobačkog i Sremskog okruga.
5. Dizdarević, R., 2000, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije*, Sarajevo, Svjetlost.
6. Đinđić, Z., 1988, *Jugoslavija kao nedovršena država*, Novi Sad, Književna zajednica Novog Sada.
7. Kamberović, H., 2017, *Džemal Bijedić. Politička biografija*, Sarajevo, Udruženje za modernu historiju.
8. Jović, B., 1995, *Poslednji dani SFRJ. Izvodi iz dnevnika,* Beograd, Politika.
9. Jović, B., 1989, *Datum za istoriju, 28. mart 1989*, Beograd, BIGZ.
10. Jović, B., 2001, *Knjiga o Miloševiću*, Beograd, IKP „Nikola Pašić".
11. Jović, D., 2003, *Jugoslavija – država koja je odumrla: Uspon, kriza i pad Četvrte Jugoslavije, 1974–1990*, Beograd i Zagreb, Prometej i B92.
12. Karadžić, V. St., 1852, *Srpski rječnik: istumačen njemačkijem i latinskijem riječima*, Beč, Štamparija Jermenskog manastira.
13. Kuljić, T., 2004, *Tito – sociološkoistorijska studija*, Zrenjanin, Gradska narodna biblioteka „Žarko Zrenjanin".
14. Marković, D. D., 2010, *Sećanje i komentari: dnevničke beleške Dragoslava-Draže Markovića*, Beograd, Službeni glasnik.
15. Marković, D., 1987, *Život i politika 1967–1978 I–II tom*, Beograd, Izdavačka radna organizacija „Rad".
16. Mihailović, K., Krestić, V., 2017, *Memorandum SANU posle trideset godina,* Beograd, Kompanija „Novosti".

17. Mihajlović, B., 2008, *Dragoslav Marković: Diskontinuitet*, (http://www.slobodnaevropa.org/a/1045349.html, 1. 7. 2016).
18. Miletić, A. R., 2023, Zoran Đinđić i ideološke koncepcije vremena, 1986–1993, *Kritika: časopis za filozofiju i teoriju društva*, Vol. 2, No. 2, str. 343–368
19. Miletić, A. R., 2022, Etnički diskurs u srbijanskom opozicijskom tisku: *Demokratija* i *Srpska reč*, 1990–1991., *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 54, No. 1, str. 65–85.
20. Miletić, A. R., Arbitrarni konstitucionalizam. Ustavni sud Jugoslavije 1988–1991, u: Perović L. et al., (ur.), 2021, *Jugoslavija: Poglavlje 1980–1991*, Beograd, Helsinški odbor za ljudska prava, str. 229–245.
21. Milosavljević, O., 2010, *Činjenice i tumačenja. Dva razgovora sa Latinkom Perović*, Beograd, Helsinški odbor za ljudska prava.
22. Milošević, S., 1989, *Godine raspleta*, Beograd, BIGZ.
23. Mirić, J., 1984, *Sistem i kriza: prilog kritičkoj analizi ustavnog i političkog sistema Jugoslavije*, Zagreb, Cekade.
24. Nikolić, K., 2019, *Jugoslavija, poslednji dani, 1989–1992. knj.1. Svi Srbi u jednoj državi*, Beograd, Službeni glasnik.
25. Pašić, N., 1983, *Interesi i politički proces. Konflikti i konsenzus u političkom odlučivanju*, Beograd, Komunist.
26. Pavlović, D., 1988, *Olako obećana brzina*, Zagreb, Globus.
27. Pavlović, D., 1986, *Pitanjem na odgovore*, Beograd, BIGZ.
28. Perović, L., 2018, *Zatvaranje kruga – ishod političkog rascepa u SKJ 1971/1972*, Sarajevo, University Press.
29. Perović, L., Na tragu srpske liberalne tradicije – ko su i šta su bili srpski liberali sedamdesetih godina XX veka, u: Nikezić M., 2003, *Srpska krhka vertikala*, Beograd, Helsinški odbor za ljudska prava, str. 7–93.
30. Popović, S., Kako smo branili Jugoslaviju, u: Sonja Biserko, (prir.), 2004, *Milošević vs. Jugoslavija (knj. 1)*, Beograd, Helsinški odbor za ljudska prava, str. 11–40.
31. Ramet, S. P., 2005, *The Three Yugoslavias: State Building and Legitimation*, Bloomington, Indiana University Press.
32. Ramet, S. P., 2002, *Balkan Babel: The Desintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the Fall of Milošević*, Boulder, CO, Westview Press.
33. Ramet, S. P., 1992, *Nationalism and Federalism in Yugoslavia, 1962–1991*, Bloomington, Indiana University Press.
34. Selinić, S., 2021, *Srbija 1980–1986. Politička istorija od Tita do Miloševića*, Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije.

35. Selinić, S., 2024, *Jugoslavija i Zapad 1980–1983. Spoljni dug i unutrašnja kriza,* Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije.
36. SKJ, 1984, *14. Sednica CKSKJ. Ostvarivanje ekonomske politike u 1984. godini i zadaci Saveza komunista u donošenju i ostvarivanju ekonomske politike za 1985. godinu*, Beograd, Izdavački centar Komunist.
37. Sokol, S., Valković, Lj., 1990, *Komentar Ustava SFRJ*, Zagreb, CIP.
38. Stambolić, I., 1988, *Rasprave o SR Srbiji*, Zagreb, Globus.
39. Stambolić, I., 1995, *Put u bespuće*, Beograd, Radio B92.
40. Šuvar, S., 1989, *Nezavršeni mandat. Tom I: Kakav socijalizam, kakva Jugoslavija?*, Zagreb, Globus.
41. Tašić, P., 1993, *Kako sam branio Antu Markovića*, Skopje, Mugri 21.

Arhivski izvori

1. Arhiv Srbije, Fond Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije.
2. Arhiv Jugoslavije, Fond Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije.
3. Privatni arhiv, Predsedništvo SR Srbije (Radna grupa), *Plava knjiga*, Beograd, 11. mart 1977.

Novinski izvori

1. Politika (1971, 1984, 1985)
2. Borba (1984)

Internet izvori

1. *Dosije Vojvodina*, (https://www.youtube.com/watch?v=oApFGjFBdGw, 21. 8. 2025).

CONSTITUTIONAL CHANGES IN THE SFRY AND THE SERBIAN RECENTRALISTS, 1967–1990

Aleksandar R. Miletić

ABSTRACT

This paper examines the policy of the party and state leadership of the Socialist Republic of Serbia, formulated in response to the transfer of competences from federal institutions of the SFRY as a result of the constitutional amendments of 1967–1971 and the 1974 Constitution. Employing the term "recentralists," the paper analyzes the internal dynamics and a form of generational turnover within this political grouping – from Petar Stambolić and Draža Marković, through Ivan Stambolić, to Dragiša "Buca" Pavlović and the early phase of Slobodan Milošević's political career. The analysis focuses on their attempts to revise the federal decision-making process, with particular emphasis on their demand to abandon the principle of consensus and concord in decision-making. Special attention is devoted to the issue of legitimacy of the demands advanced by the recentralists in public forums – specifically, to the question of the extent to which these efforts were legitimate within the framework of the state system at the time, and to what degree they potentially undermined the fragile balance of the Yugoslav federation.

Keywords: Recentralists, Decision-Making by Consensus, 1974 Constitution, Draža Marković, Ivan Stambolić, Slobodan Milošević.